

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Bayramova Aysel Süleyman qızı

(MAGİSTRANTIN A.S.A)

“İstehlak bazarına daxil olan qadın xəz geyimlərinin istehlak xassələri və keyfiyyətinin gömrük ekspertizası” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: **060644 İstehlak mallarının ekspertizası və marketinqi**

İxtisaslaşma: **Gömrük ekspertizası**

Elmi rəhbər:

Dos., t.e.n. Z.H.Nəsirova

Magistr proqramının rəhbəri:

Dos., t.e.n. Z.H.Nəsirova

Kafedra müdiri: Prof. Ə.P.Həsənov

BAKİ - 2020

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
I FƏSİL. NƏZƏRİ İCMAL	
I.1. Qadın xəz geyimlərinin xammal mənbəyi haqqında məlumat	6
I.2 Qadın xəz geyimlərinin hazırlanmasında istifadə olunan xəz-dərilərin quruluşu və kimyəvi tərkibi	16
I.3. Qadın xəz geyimlərinin istehlak xassələrinə təsir edən müxtəlif amillər	25
II FƏSİL. TƏDQIQAT ÜÇÜN METODİKA VƏ OBYEKTİN SEÇİLMƏSİ	
II.1. İstehlak bazarına daxil olan qadın xəz geyimlərinin təsnifatı və çeşid xarakteristikası	31
II.2. Qadın xəz geyimlərinə verilən ümumi istehlak tələbləri	35
II.3. Qadın xəz geyimlərinin hazırlanmasında istifadə olunan xəz yarımfabrikatlarına aid standartlar və xəz mallarının sortlaşdırılması	40
II.4. Qadın xəz geyimlərinin keyfiyyət göstəricilərinin təyini metodları	44
II.5. Standart üzrə nümunənin seçilməsi və nəticənin hesablanması	49
III FƏSİL. QADIN XƏZ GEYİMLƏRİNİN İSTEHLAK XASSƏLƏRİNİN EKSPERTİZASI	
III.1. Qadın xəz geyimlərinin biçim və tikiş texnologiyasının ekspertizası	53
III.2. Qadın xəz geyimlərinin estetik xassələrinin ekspertizası	60
III.3. Qadın xəz geyimlərinin utilitar xassələrinin ekspertizası	65
III.4. Qadın xəz geyimlərində istifadə olunan xəz yarımfabrikatlarının mexaniki xassələrinin ekspertizası	71
III.5. Qadın xəz geyimlərinin markalanması, qablaşdırılması, daşınması və saxlanması onların keyfiyyətinə təsirinin ekspertizası	78
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	81
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	84
XÜLASƏ	87
SUMMARY	88
PE3IOME	89

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Qadın xəz geyimləri qiymətli xassələrə malik olduğundan, istehlakçıların onlara tələbi daima yüksək olmuşdur. Gündən-günə çeşidləri sürətlə artmaqda olan qadın xəz geyimləri öz gözəllikləri ilə hər bir insanın zövqünü oxşayır.

Məhsulun keyfiyyətinin artırılması bazar münasibətlərinin formalaşması şəraitində xəz sənayesinin qarşısında duran aktual məsələlərdən biridir. Minilliklər keçməsinə baxmayaraq, xəz məhsulları əhəmiyyətini itirmir. Yaxşı istilik saxlama qabiliyyəti, davamlılığı və gözəl görünüşü sayəsində təbii xəz bu gün də geniş şəkildə istifadə olunur. Belə xüsusiyyətlərinə görə xəz məhsullarına olan tələbat dayanmadan artır. Təbii xəzlərlə günü-gündən artan tələbatı ödəmək mümkün olmadığından istehlak xassələrinə görə təbii xəzlərdən geri qalmayan, həm də onlardan daha ucuz başa gələn süni xəz məmulatlarından da istifadə edilir.

Geyim tarixində ən qədim və ən ənənəvi material xəzlərdir. Üst Paleolit dövrünün başlanğıcında - təxminən 35-40 min il əvvəl insanlar heyvanların xəz-dərilərindən geyim kimi istifadə etməyə başladılar. Heyvan xəzlərini geyinməklə insanlar od olmadığı zamanlarda da sərt iqlim şəraitindən qorunmuşlar.

Əcdadlarımız xəzləri bəsit şəkildə - daşlar vasitəsilə dəri altındakı yağları mezdra qatından xaric etdikdən sonra onları günəşdə qurutmaqla emal edirdilər. Qurudulmadan sonra xəz-dərilər kobudlaşırdı və onları daşlarla emal etmək lazım gəlirdi. Belə xəzlər insanlara yalnız soyuq iqlim şəraitində tam şəkildə xidmət edə bilirdi. Cənub bölgələrində bu cür xəzlər uzun müddət istifadə oluna bilmir, çox tez zamanda çürüməyə başlayırdı. Vaxt keçdikcə xəz-dərilərin yağlarla emal olunmasının onların yumşalmasına və istifadə müddətinin uzanmasına kömək etdiyi müşahidə olundu. İndi yaqlama adlandırılan bu əməliyyat xəzin istehsal prosesinin bir hissəsidir. Yaqlama üçün istifadə olunan maddələr zaman keçdikcə dəyişdi. Bu maddələrə bitki və heyvanat mənşəli yağları, nefti və s. misal göstərə bilərik. [13, 18]

Təbii xəzlər geyim istehsalında istifadə olunan ən qiymətli material növlərindən biridir. Xəz geyimlərinin dəyəri 80-90% xəz yarımfabrikatlarının dəyərindən

asılıdır. Bu baxımdan, qadın xəz geyimlərinə yüksək keyfiyyət tələbləri qoyulur. Qadın xəz geyimlərinin keyfiyyəti istehsalın texnoloji prosesinin bütün mərhələlərində əməliyyatların düzgün aparılmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Ölkəmizdə də xəz geyimlərinə tələbat olduqca yüksəkdir. Respublika ərazisində xəz geyimlərinə olan tələbatı ödəyə biləcək sayda müəssisələrin fəaliyyət göstərməməsi səbəbindən, ölkəyə idxal olunan xəz məmulatlarının ümumi həcmi ildən-ilə artmaqda davam edir.

Cədvəl 1-də 2013-2017-ci illər ərzində xəz və xəz məmulatlarının pərakəndə ticarət dövriyyəsindən əldə edilən gəlir və pərakəndə satışının müqayisəli qiymətlərlə fiziki həcm indeksləri (əvvəlki ilə nisbətən) göstərilmişdir. [1]

Cədvəl 1: 2013-2017-ci illər ərzində xəz məmulatlarının pərakəndə ticarət dövriyyəsindən əldə edilən gəlir (min manatla) və pərakəndə satışının müqayisəli qiymətlərlə fiziki həcm indeksləri (əvvəlki ilə nisbətən), faizlə

Mallar	2013	2014	2015	2016	2017
Xəz və xəz məmulatlarının pərakəndə satışı (min manat)	11184.6	17164.8	19491.7	24607.1	40039.8
Xəz və xəz məmulatlarının pərakəndə satışının müqayisəli qiymətlərlə fiziki həcm indeksləri (əvvəlki ilə nisbətən), faizlə	129.1	151.2	113.2	114.6	146.1

Cədvəl 1-dən aydın olur ki, Azərbaycan Respublikasında xəz və xəz məmulatlarının pərakəndə ticarət dövriyyəsindən əldə edilən gəlir 2013-cü ildə 11184600 manat olduğu halda, 4 il ərzində tədricən artaraq 2017-ci ildə 40039800 manat təşkil etmişdir. Bu artıma səbəb ölkə ərazisində əhalinin artımı, əhalimizin alıcılıq qabiliyyətinin artması və digər amillər ola bilər.

Son dövrlərdəki bu artımlar respublika ərazisində müasir tələblərə cavab verən xəz və xəz məmulatlarının istehsalının inkişafına olan zərurətdən xəbər verir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi istehlak bazarına daxil olan qadın xəz geyimlərinin istehlak xassələrinin və keyfiyyətinin gömrük

ekspertizasının metodlarının öyrənilməsindən ibarətdir. Qadın xəz geyimlərinin istehlak xassələri və onlara təsir edən amillər ətraflı şəkildə dissertasiya işində tədqiq edilmişdir. Ölkəmizin iqtisadiyyatının gücləndirilməsi üçün qadın xəz geyimlərinin istehsalının artırılmasının qeyri-neft sektorunun inkişafına kömək etməsinin araşdırılması bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Tədqiqat obyektı: Respublikamıza idxal edilən və istehlak bazarına daxil olan qadın xəz geyimlərinin müxtəlif çeşidləri və xəz yarımfabrikatları tədqiqat obyektı kimi seçilmişdir.

Tədqiqat metodları: Qadın xəz geyimlərinin keyfiyyətinin gömrük ekspertizası və onların istehlak xassələrinin qiymətləndirilməsi zamanı orqanoleptik və laboratoriya metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Qadın xəz geyimlərinə olan tələbatın gündən-günə artması istehsalçıları yüksək keyfiyyətli və rəqabətə davamlı xəz geyimlərinin istehsalına sövq edir. Buna görə də müasir texnologiyalardan istifadə olunaraq qadın xəz geyimlərinin yeni çeşidlərinin istehsal edilməsi həm dövlətimizin, həm də istehsalçıların diqqət mərkəzindədir.

Magistr dissertasiyasının elmi yeniliyi qadın xəz geyimlərinin istehlak xassələrinin ayrılıqda tədqiqi və onlara təsir edən mənfi amillərin araşdırılaraq aradan qaldırılması üçün nəticələrin və təkliflərin formalaşdırılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti: Magistr dissertasiyasında praktiki əhəmiyyətə malik olan təkliflər irəli sürülmüşdür ki, bu təkliflərin də reallaşdırılması ölkə ərazisində qadın xəz geyimlərinin istehsalının artırılmasına şərait yarada bilər.

Tədqiqatın informasiya bazası: Qadın xəz geyimlərinin istehlak xassələrinin ekspertizası zamanı informasiya mənbəyi kimi müxtəlif xarici və yerli ədəbiyyatlardan, fərqli internet mənbələrindən, qəzet və jurnallardan, standartlar və texniki normativ sənədlərdən istifadə olunmuşdur.

Dissertasiya işinin strukturu: Dissertasiya işi girişdən, 3 fəsildən, nəticə və təkliflərdən, ədəbiyyat siyahısı və xülasədən ibarətdir. Dissertasiyanın yazılması zamanı 39 ədəbiyyat mənbəyindən istifadə olunmuşdur. Magistr dissertasiyası ümumilikdə 89 səhifəni əhatə edir. İşdə 28 şəkil, 12 cədvəl və 1 sxem mövcuddur.

I FƏSİL. NƏZƏRİ İCMAL

I.1. Qadın xəz geyimlərinin xammal mənbəyi haqqında məlumat

Hər bir geyimin keyfiyyəti, ilk növbədə onun hazırlandığı xammal növündən asılıdır. Xəz geyimlərinin hazırlanmasında müxtəlif heyvanların xəzlik dərilərindən istifadə olunur. MDB məkanında qadın xəz geyimlərinin hazırlanması zamanı aşağıdakı 7 qrupa daxil olan heyvanların xəzlik dərilərindən istifadə olunur:

1. Yırtıcılar - sansarlar, itlər;
2. Gəmiricilər - dələlər və ərəbdovşanı ailəsinin bütün növləri;
3. Dovşankimilər - dovşanlar və otyığanlar;
4. Həşəratyeyənlər - köstəbəklər və desmanlar;
5. Kürəkayaqlılar - suitləri, morjlar, dəniz pişikləri;
6. Dırnaqlılar - marallar, keçilər, qoyunlar, buzovlar;
7. Suda üzənlər - qunduzlar, su siçovulları, ondatralar.

İlkin emaldan keçirilmiş, yəni konservləşdirilmiş heyvan dəriləri xəz xammalı adlandırılır. Xəz xammalı müxtəlif əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Xəz-dəri xammalı aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- 1) Xammalın növünə görə;
- 2) İstehsal mövsümünə görə;
- 3) KRYAJLAR üzrə;
- 4) Ölçüsünə (sahəsinə) görə;
- 5) Topoqrafiyaya görə;
- 6) Cinsinə görə;
- 7) Yaşına görə;
- 8) Çıxarılma (soyulma) üsuluna görə.

Xəz-dərilər xammalın növünə görə xəzlik dəri xammalı, xəz xammalı və dəniz heyvanlarının dərilərinə bölünür. [6]

Xəzlik dəri xammalı — bunlar ovçuluq və ya heyvandarlıq yolu ilə əldə edilən heyvanların aşılınmamış dəriləridir. Hazırlanma vaxtından asılı olaraq xəzlik dəri qış və yaz növlərinə bölünür. Qış növlərinin xəzlik dəriləri (dələ, su samuru, Sibir

siçovulu, tülkü, sincab və s.) qışda, dərinin tük örtüyünün ən keyfiyyətli olduğu zamanda əldə edilir. Yaz növlərinin xəzlik dəriləri (marmot, sünbülqıran, dağsiçanı, köstəbək) yaz və payız mövsümlərində əldə edilir, çünki bu heyvanlar qışda yuxuda olurlar və ya yuvalarına çəkilirlər (köstəbək).

Xəz xammalı — yaxşı inkişaf etmiş tük örtüyünə sahib heyvanların aşılammamış dəriləridir. Xəzlik dərilər kimi, xəz xammalı da qış və yaz növlərinə bölünür. Qış növlərinə ev dovşanı, ev pişiyi və köpək xəz-dəriləri, yaz növlərinə isə qoyun, keçi, dayça, buzov, Şimal maralı xəz-dəriləri daxildir. [10]

Dəniz heyvanlarının xəz-dəriləri — suiti və dəniz pişiyinin aşılammamış dəriləridir. Suitinin yaşından asılı olaraq bir neçə növün (suiti balası, xoxlaç, serk və sivar, nerpa) dəriləri hazırlanır.

Qış mövsümlü xəzlik dəri xammalları. Xəzlik dəri xammalının qış növlərinin çeşidi çox müxtəlifdir və aşağıda ən çox yayılmış xammalların xarakteristikası verilmişdir.

Su samuru - uzun müddətdir (haqlı olaraq) ən bahalı xəz növlərindən biri hesab olunur. Samur ovuna yalnız lisenziyalara əsasən icazə verilir. Su samuru xəzi gözəlliyi, davamlılığı və yüksək istilik izolyasiya etmə xüsusiyyətinə görə yüksək qiymətləndirilir. Tük örtüyü çox qalın, ipək kimi və orta sıxlıqdadır. Su samuru xəzi tünd qəhvəyi rəngdən açıq şabalıdı rəngədək olur, qırmızıya çalar rəngdə olan xəzə də rast gəlmək mümkündür. Su samuru xəzləri keyfiyyətinə görə meşə dələsi və kidus (samur və meşə dələsi qarışığı olan hibrid) xəzlərinə yaxındır.

Solonqoy - dağ siçovulları ailəsindəndir. Uzunluğu 25-30 sm olur, ölçülərinə görə dağ siçovulundan daha kiçikdir. Tükləri qısa (1,5 sm-ə qədər), qırmızı çalarlarla sarı rəngdədir və daha sərtir. İqtisadi əhəmiyyətə malik olan kryajlar aşağıdakılardır:

1) Altay ətrafı ərazidə yaşayan solonqoy (suslennik) - tük örtüyü solğun, bel hissəsi boz-sarı, qarın hissəsi ağımtıl-qum rəngindədir;

2) Baykal ətrafı və Cənubi Altay ərazisində yaşayan solonqoy - suslennikə bənzəyir, ancaq tük örtüyü daha tünd rəngdədir.

Solonqoy xəzinin 2 növü vardır:

1) qış mövsümündə tamtüklülər;

2) payız mövsümündə göyümtül lətə və xırda tüklərlə örtülmüş quyruğa malik yarımüklülər.

Yazın əvvəlində əldə edilən xəz-dərilər qüsurlu hesab olunur, yaz və payızın axırları, eləcə də yay və payızın əvvəlində alınmış xəz-dərilər ümumiyyətlə qəbul olunmur. Solonqoyun xəzlik dərisinin eninin uzunluğuna nisbəti 1:7 kimidir. Bu xəzlik dərilərdən qadın jaketləri və şlyapaları, manto, yaxalıq və xəz bəzəklərinin istehsalında istifadə edirlər.

Sincab - dələ ailəsinin gəmiricilər cinsinə aiddir. Sincabın tük örtüyünün rənglənməsi olduqca müxtəlifdir - açıq kül rəngdən tünd boz rəngə qədər. Xəzin dəyəri bel hissəsində qırmızı və qəhvəyi rəngli tük qarışıqlarının olmaması ilə müəyyən edilir. Sincab xəzinin rəngində kəskin fərqlər olduğuna görə xəz-dəri heç vaxt tamamilə istehsal olunmur, yalnız bel və quyruq hissələr xəz geyimlərinin istehsalı zamanı istifadə edilir.

Dələ - qiymətli xəz növlərindən biridir. Meşələrdə yaşayan dələlər yumşaq, və ya meşə, dağlıq-meşəlik ərazidə yaşayanlar isə - dağ və ya qayalıq dələsi adlanır. Dağ dələsi ilə müqayisədə meşə dələsi daha yumşaq xəzə malikdir. Dələ dəriləri qəhvəyi rəngli (açıqdan tünd çalarlara qədər dəyişir), sıx və qalın tük örtüyü ilə xarakterizə olunur. Gözəllikdə dələ, samurdan sonra ikinci yerdədir. Boğazında müxtəlif çalarlı (ağdan açıq sarıya qədər) parlaq ləkə ilə seçilirlər. Dağ dələsində bu ləkə ağ, meşə dələsində isə sarıya çalan rəngdədir. Dələ xəzi, əsasən, qadın xəz boyunluqlarının hazırlanmasında istifadə olunur.

Ondatra - xəzinin təbii rəngi qəhvəyi rəngdədir, çox vaxt olduqca tünd çalardadır. Ölçüsü 40 sm-ə yaxındır. Tünd rəngli ondatra xəzi yüksək keyfiyyətli sayılır. Açıq rəngli xəzlər isə tünd rənglərə boyanaraq, su samuru və ya dəniz pişiyi xəzlərinə bənzədilir. Ondatra xəz-dəriləri çox sıx tiftik və nadir ost tüklərinə malikdirlər.

Tülkü - Güclü fərdi dəyişkənliyi ilə xarakterizə olunan tülkülərin (qırmızı, bozdöş, qara-qonur, xaçşəkilli, gümüşü-qara, platin, bəyaz, ağsifət) xəzləri müxtəlif rəng və çalarlarda olur. Gümüşü-qara, platin və bəyaz tülküləri yalnız xəzlik heyvan yetişdirilən fermalarda yetişdirirlər. Vəhşi təbiətdə onlara rast gəlmək mümkün deyil.

Qalan tülkü növləri isə ov məhsullarına aiddir. Davamlılıq və istilik izolyasiya etmə qabiliyyətinə görə bütün tülkü xəz-dəriləri təxminən eynidir. Gümüşü-qara və qara-qəhvəyi tülküların gözəlliyi və dəyəri, gümüşü tülküların inkişaf dərəcəsi və miqdarı ilə müəyyən edilir. Gümüşü tülküların miqdarı 30%, 60%, 90% və 100%-ə qədər olur. Ən qiymətli və cəlbədicə 100% gümüşü olan xəz-dəri hesab olunur. [23]

Yaz mövsümlü xəzlik dəri xammalları. Xəzlik dəri xammalının yaz növlərinin çeşidi olduqca məhduddur. Bu xammalların əsas növlərinə misal olaraq sünbülqıran, dağ siçanı, marmot, kor siçan xəzlərini göstərə bilərik. [24]

Sünbülqıran - ucuz xəz mənbəyidir. Xəz-dərinin uzunluğu 15-35 sm-dir. SSSR-də sünbülqıranları 11 növə ayırırdılar: uzun quyruqlu, kürən, qırmızı yanaqlı, kiçik, xallı, qum rəngli (sarı), nazıkbarmaqlı, relikt, Kiçik Asiya, Daur, Avropa sünbülqıranları.

Relikt, Kiçik Asiya, Daur, Avropa sünbülqıranları kürkçülük üçün demək olar ki, heç bir əhəmiyyət kəsb etmirlər, çünki onların yayılma sahələri çox azdır. Qalan növlərdən yalnız ilk 7-si xəzçilik üçün əhəmiyyətlidir.

Dağsiçanı - həm aşılınmış, həm də boyanmış halda buraxılan gəmirici xəzidir. Təbiətdə üç növ dağsiçanına rast gəlinir: adi, Ön Asiya və Ön Qafqaz dağsiçanı. Standarta görə hər üç növ bir xəz növünə - dağsiçanı növünə birləşdirilir.

Xəz-dəri xammalı kimi, əsasən, adi dağsiçanının xəzi iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Xəz-dərinin uzunluğu 20-35 sm, quyruğunun uzunluğu 6 sm-dir. Başının və gövdənin yanlarında 3-4 ədəd böyük parlaq ləkə olur. Qarın hissəsi qara rəngdədir. Bel tərəfdən tük örtüyü kürən-qırmızı, dal tərəfə doğru boz rənglidir. Tükləri qalın və yumşaq, uzunluğu isə 2 sm-ə qədərdir.

Ön Qafqaz və Ön Asiya dağsiçanlarının xəz-dəriləri daha kiçik, bel hissəsi boz-qəhvəyi rəngli, yumşaq və qısa tüklüdür. Qarın hissəsində isə tüklər qara rənglidir.

Kama çayının yaxınlığında adi dağsiçanının qara və qəhvəyi rəngli növlərinə rast gəlmək mümkündür. Bu xəz-dərilər, adətən adi dağsiçanına nisbətən bir az kobud və nadir tük örtüyünə malikdirlər.

Dağsiçanlarının erkən yaz və payız xəz-dəriləri tam tüklüdürlər, payız xəz-dərilərinin yanlarında bəzən açıq göyümtül lət olur. Erkən payız xəz-dəriləri isə daha

az tüklüdür. Dağsiçanlarının yaz xəz-dərilərinin boyun hissəsində və ya dal tərəfində bir az, yaxud ciddi şəkildə seyrəlmiş tüklər olur.

Aşılanmış dağsiçanı xəzləri çeşidlərinə görə 2 qrupa bölünür: 1-ci sort - tam tüklülər; 2-ci sort - dal tərəfdə və ya boyun hissədə seyrək tük örtüyü olanlar.

Marmot – tüklərinin uzunluğu 3-4 sm olan gəmirici xəzidir. Tük örtüyünün rəngi isə quma bənzər sarı rəngdən bozumtul-qonur rəngə qədər dəyişir. [23]

Qış mövsümlü xəz xammalı. Buraya ev pişiyi, ev dovşanı və it xəzləri daxildir.

Ev dovşanı xəzləri - ən geniş yayılmış xəz növlərindən biridir. Ev dovşanı xəzi çox yüksək istilik izolyasiya etmə xüsusiyyətinə malikdir, onun gözəlliyi isə xeyli dərəcədə heyvanın cinsindən asılıdır. Ən qiymətli və ən gözəl ev dovşanı xəzlərinə şinşilla, gümüşü-boz dovşan və mavi Vyana dovşanı aiddir. Ağ rəngli ev dovşanlarının xəzləri aşağı keyfiyyətə malikdir. Ev dovşanı xəzləri boyanıb, daha qiymətli xəzlərə (su samuru, dəniz pişiyi) oxşadılır.

Şinşilla - vəhşi təbiətdə çox nadir halda rast gəlinən gəmirici növüdür.

Şinşillanın iki növü vardır: qısaquyruqlu şinşilla və uzunquyruqlu şinşilla.

Bəzi ədəbiyyatlarda kral və ya əsilzadə adlandırılan qısaquyruqlu şinşilla daha qiymətli xəz növüdür. Qısaquyruqlu şinşilla xəzciliyi Peru və Boliviya ərazilərində daha geniş yayılmışdır. Xəz-dərisinin uzunluğu 40 sm-ə qədər, quyruğunun uzunluğu 7 sm-ə qədərdir. Tük örtüyü çox yumşaq və 3-4 sm uzunluğundadır. Ost tükləri parlaqdır, bel hissədə üç rəngli - dibi tünd boz, ortası ağ, ucları qara-boz rəngdədir. Qarın hissəsində olan ost tükləri isə daha qısadır.

Adətən bastard şinşilla adlanan uzunquyruqlu şinşilla xəz-dərisi nisbətən daha ucuzdur. Uzunquyruqlu şinşilla xəzciliyi Çili və Argentinada daha geniş yayılmışdır. Xəz-dərisinin uzunluğu 26 sm-ə, quyruğunun uzunluğu isə 14 sm-ə çatır. Tük örtüyü qısa quyruqlulardan seyrək, daha az yumşaq, bir az dalğalı, daha az parlaq və daha qısadır (2 sm-ə qədər). Tüklərinin ucları qəhvəyi və çalarları daha sarıdır. [17]

Şinşilla xəzlərindən qadınlar üçün yaxalıqlar, palto bəzəkləri, nadir hallarda mantolar, jaketlər və palantinlərin hazırlanmasında istifadə olunur.

Ev pişiyi - tüklərinin rənginə görə xallı, pələngvari, boz və bozumtul olur. Ev pişiyi xəzləri 2 qrupa bölünür:

1) Qısatüklü ev pişiyi - tüklərinin uzunluğu 3,5 sm-ə qədərdir.

2) Anqor pişiyi – uzuntüklü və yumşaq xəzli ev pişiyidir.

Yaz mövsümlü xəz xammalı. Xəz xammalının yaz növlərinə qoyun və onun müxtəlif növləri, dayça, çəpiş, buzov, Şimal maralı dəriləri aiddir.

Xəzlik qoyun dərisi - ən çox xəz məhsulu istehsal olunan əsas xammal növüdür. Xəz məhsullarının istehsalı üçün incə yunlu, yarı incə yunlu və yarı kobud yunlu qoyun cinslərindən istifadə olunur. Qoyun xəzindən hazırlanan məhsullar yüksək davamlılığa və istilik izolyasiya etmə qabiliyyətinə malikdirlər.

Müasir dövrümüzdə texnologiyaların inkişafı sayəsində bu xəz xammalına indi gözəl görünüş verilir. Qoyun xəzinin tük örtüyü qırılır, daranır, rənglənilir, parlaqlıq verilir və müxtəlif üsullarla nəcibləşdirilir.

Qoyun dərisində 15-30 mkm diametrli, güclü qıvrılmış (dalğalı) nazik tüklər var. Bənzər tüklər əks olunan işıq şüalarını güclü şəkildə səpələyirlər, buna görə də xəzin səthi solğun görünür.

Qoyun xəzləri qrupundan “qıvrımlılar” adlandırılan yarımqrup fərqləndirilir. Bu yarımqrupa qaragül, smuşka, merluşka, qaragülçə aiddir.

Qaragül, smuşka və merluşka müxtəlif cinslərdən olan qoyunlardan alınan quzu xəzləridir. Ən yaxşı xəz qaragül kobud tüklü quzularından alınan qaragül və qaragülçə xəzləridir.

Qaragül və smuşka – 2-4 günlük olan quzuların xəzləridir. Merluşka - 1 aylıq quzuların xəzidir. Qaragülçə - qaragül cinsinin doğulmamış quzularının xəzləridir. Qaragül xəzləri arasında qara qaragül üstünlük təşkil edir. Daha az miqdarda boz və rəngli (sur, qəhvəyi, xəlili, ağ, qızılı) qaragül xəzlərinə də rast gəlinir. Qara qaragül xəzi rəngi baxımından çox müxtəlif olduğundan, yalnız rəngli formada (tünd qara rəngdə) buraxılır.

“Qıvrımlılar” yarımqrupunun ən qiymətli dəriləri - qaragül, qaragülçə və smuşkadır. Bu dərilərin xüsusiyyəti qıvrımların olmasıdır. Üstəlik, qıvrımların növü, forması və sıxlığı dərinin keyfiyyətinin əsas göstəricilərini təşkil edir. Qıvrımların növləri üç qrupa bölünür:

1) dəyərli qıvrımlar - vərdənəvari, paxlavari, çətirvari;

2) aşağı dəyərli qıvrımlar - kiçik halqalar, noxudvari, burğu, ilbizvari;

3) qüsurlu qıvrımlar - nöqsanlı qıvrımlar.

Xəzin gözəlliyi və dəyəri qıvrımların eni, hündürlüyü və uzunluğu ilə müəyyən edilir. Qıvrımlar eninə görə geniş (8 mm-dən çox), orta (4-8 mm) və dar (4 mm-ə qədər) kimi; uzunluğa görə - qısa (12-20 mm), orta (22-32 mm) və uzun (33 mm-dən çox) kimi; hündürlüyə görə - hündür (hündürlüyü enindən çoxdur), yarım dairəvi (eni və hündürlüyü bərabərdir), düz (hündürlüyü enindən azdır) kimi bölünürlər. [17]

Maral – xəz-dərisinin uzunluğu 3 m-ə qədərdir. Maral xəzi tünd qəhvəyi, boz və s. rənglərdə olur.

Çəpiş – xəzi yumşaq, tükləri qısa və parlaqdır. Ən qiymətli çəpiş xəzi muar tüklü çəpiş xəz-dərisidir.

Dəniz heyvanlarının xəz-dəriləri. Dəniz və okeanlarda xəz istehsalı üçün uyğun xəzləri olan heyvanların bir neçə növü var, lakin istehsal dəyərinə yalnız dəniz pişiyi və suiti malikdir.

Dəniz pişiyi - Yalnız erkək dəniz pişiklərinin ovuna icazə verilir. 4 yaşa qədər olan dəniz pişiklərinin xəz-dəriləri yüksək keyfiyyətli xəzlər sayılır. 1 yaşa qədər olan dəniz pişiklərinin xəzləri gümüşü-ağ rənglidir. 2-4 yaşındakı dəniz pişiklərinin xəz-dəriləri qaba, parlaq, qəhvəyi rəngli ost tüklərlə örtülüdür. [22]

Suiti - MDB ərazisində 4 növ suitinə rast gəlinir: Ağ dəniz (Ağ və Barents dənizində), Sakit Okean (Uzaq Şərqdə), Xəzər (Xəzər dənizində) və Baykal suitisi (Baykal gölündə).

Suiti balaları uzun, ağ rəngli tük örtüyünə malikdirlər, buna görə də belek adını almışdılar. Həyatlarının ilk ilində kiçik suitinin tükləri bir neçə dəfə dəyişir, daha nadir, qaba və qısa olurlar. [38]

Tük örtüyünün vəziyyətindən asılı olaraq suiti xəzləri Cədvəl 2-də göstərilən yaş qruplarına bölünürlər:

Cədvəl 2: Suiti xəzlərinin yaş qrupları

Suiti xəzinin növləri	Heyvanın yaşı	Xəzin xarakteristikası
Belyuk	10-12 günlük	Uzunluğu 1,5 sm-ə qədər olan zərif tük örtüyü
Xoxluşa	1 aylığa qədər	Parlaq, tünd gümüşü-boz rəngli tük örtüyü
Serka	1 yaş	Nadir, boz rəngli və qaba tük örtüyü
Nerpa	1 yaşıdan böyük	Seyrək tüklü, tiftik tüksüz, qəhvəyi rəngli tük örtüyü

İstehsal mövsümünə görə xəz xammalı qış və yaz xammalı növlərinə bölünür.

Xəz xammalının qış növləri. Qış növlərinə qışda dəriləri xüsusilə yüksək keyfiyyət ilə seçilən xəzli heyvanların xəz-dəriləri aiddir. Qərbi Sibir ərazisindəki qış xəz xammal növləri canavar, tülkü, korsak, ayı, Sibir porsuğu, porsuq, meşə dələsi, su samuru, sincab, Sibir siçovulu, çöl safsarı, gəlinçik, Avropa və Amerika su samuru, vaşaq, qəhvəyi dovşan və bəyaz dovşan, çay qunduzu, qayalıq dələsi, yenot və ondatra xəz-dəriləridir.

Xəz xammalının yaz növləri. Yaz növlərinə qış yuxusu, yeraltı həyat tərzli və çətin ovlanma səbəbindən ilin yaz, yay və payız dövrlərində ovlanan xəzli heyvanların xəz-dəriləri daxildir. Qərbi Sibirdə yaz tipli xəz xammalına böyük və qırmızı yanaqlı sünbülqıran, çöl marmotu, böyük ərəbdovşanı, su siçovulları, Asiya burunduku, adi dağsiçanı, köstəbək xəz-dəriləri aiddirlər.

Coğrafi dəyişkənlikdən asılı olaraq xəz xammalı kryajlara bölünür. Kryaj, müəyyən coğrafi ərazilərdə yaşayan heyvanın xəz-dərisinə xas olan əmtəə xassələrinin birləşməsidir. Məsələn, şimal zonasında yaşayan heyvanların xəzləri cənubda yaşayan heyvanların xəzlərinə nisbətən daha yaxşı inkişaf edir. [32]

Cədvəl 3-də heyvanların xəzlik dərilərinin kryajları haqqında məlumat verilmişdir.

Cədvəl 3: Xəzlik dərilərin kryajları

Heyvanın adı	Kryajlar
Mişovul	Yakutiya, Zabaykal, Amur
Qırmızı tülkü	Kamçatka, Yakutiya, Lena, Amur
Dələ	Amur, Yenisey, Altay, Şimali Avropa
Su samuru	Şimali Sibir, Qafqaz
Safsar	Saratov, Cənub-Şərqi, Orta Asiya
Sibir siçovulu	Amur, Tobolsk, Yenisey, Yakut

Xəz xammalı ölçüsünə görə kiçik, orta, böyük və xüsusilə böyük olmaqla 4 qrupa bölünür.

Xəz xammalı topoqrafik hissələrə ayrılır. Xəzin müxtəlif topoqrafik hissələrində tükün və dərinin xüsusiyyətləri də fərqli olur.

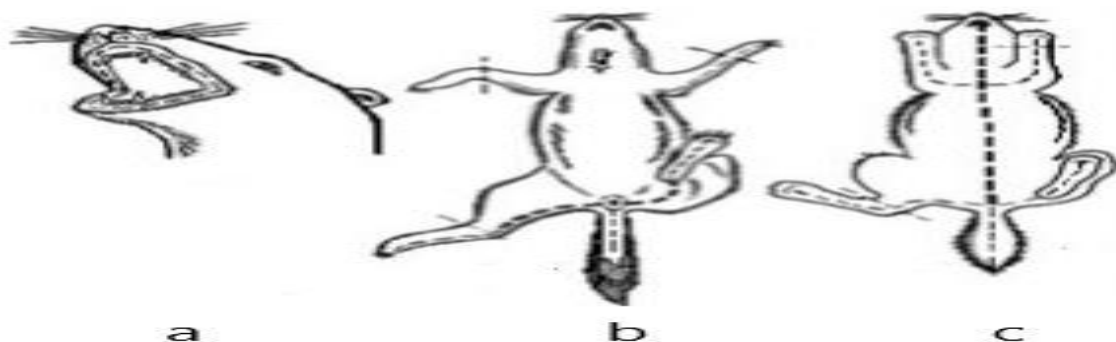
Xəz xammalı erkək və dişli olmaqla iki cinsə ayrılır. Erkək heyvanlardan alınan xəz dişli heyvanlardan alınanlara nisbətən sahəcə daha böyük olur.

Xəzlik heyvanların yaşlarının artması onlardan əldə edilən xəz-dərinin keyfiyyətinin və qiymətinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Xəz-dərilərin soyulma (çıxarılma) üsulları müxtəlifdir. Xəz-dərilərin çıxardılmasının üç əsas üsulu (Şəkil 1) vardır:

- 1) boruvari üsul - heyvanın dal tərəfindən;
- 2) corabvari üsul - heyvanın başından;
- 3) lay üsulu - heyvanın qarın tərəfinin orta xətti boyunca. [9]

Şəkil 1: Dərinin çıxarılma üsulları: A- corabvari üsul, B- boruvari üsul, C- lay üsulu

Corabvari üsul ilə çıxarma - ağız boşluğuna yaxın heyvanın bədənində kəsiklər edirlər və dərinin başdan bud hissəyə doğru soyurlar. Bu üsul zərif və qiymətli xəzə (bəzi samurlar, sincablar, gələnciklər, Sibir siçovulları) malik dəri üçün istifadə

olunur. Boruvari və ya corabvari üsul ilə çıxarılmış dərilərin tük örtüyünü qorumaq üçün onları tərs üzünə çevirirlər.

Boruvari üsul ilə çıxarma - bud və arxa ayaqlar boyunca eninə kəsik çəkilir və dərinin bütövlüyünü qoruyaraq heyvanın cəmdəyindən dərinə dartaraq çıxadırlar. Bu soyma üsulu, xəzlik heyvanların əksər növləri üçün istifadə olunur. Samur, dələ, safsar, Sibir porsuğu, tülkü, Şimal tülkü, canavar, yenotabənzər it və vəşəqlərdə caynaqları tamamilə təmizləyirlər.

Lay üsulu ilə çıxarma - qarnın orta xətti boyunca uzununa bir, ön və arxa ayaqları səviyyəsindəki xətlər boyunca eninə iki kəsik qoyulur. Bu üsul böyük ölçülü xəz-dərilərin (məsələn ayı) və bütün yaz mövsümlü xəzlik dərilərin (köstəbək, porsuq, sünbülqıran, dağsiçanı və s.) çıxarılmasında istifadə olunur. [16]

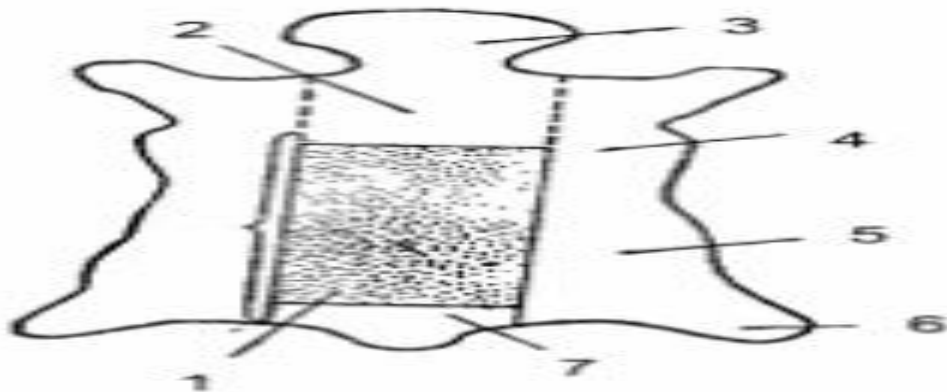
I.2 Qadın xəz geyimlərinin hazırlanmasında istifadə olunan xəz-dərilərin quruluşu və kimyəvi tərkibi

Ətraf mühitin təsirlərindən orqanizmi müdafiə edən, həmçinin maddələr mübadiləsində, istiliyin tənzimlənməsində, tənəffüs prosesində iştirak edən heyvan bədəninin xarici örtüyü xəz-dəri adlanır.

Xəzlik dərinin topoqrafiyası. Heyvan bədəninin müxtəlif hissələrində xəz-dəri fərqli tərkibli quruluşa, müxtəlif kimyəvi tərkibə və fiziki-mexaniki xüsusiyyətlərə malikdir. Bu fərqlər xəz-dərinin əmtəəlik xüsusiyyətlərinə və keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir, dərinin istehsal məqsədini, emalı zamanı texnoloji proseslərin xarakterini müəyyənləşdirir. Hətta xəz-dərilərin kəsilməsi və məhsulların tikilməsi prosesində də nəzərə alınır.

Yerləşmə yerindən asılı olaraq xəzlik heyvan dərisinin fərqli sahələrinin qeyri-bərabər keyfiyyət xüsusiyyətləri (sıxlıq, qalınlıq, yumşaqlıq, tükün uzunluğu) var və buna görə də xəzlik dəri xüsusi olaraq adlandırılan topoqrafik hissələrə bölünür. Şəkil 2-də mal-qara xəz-dərilərinin topoqrafik bölgələri göstərilmişdir. [24]

Şəkil 2: Mal-qara xəz-dərisinin topoqrafiyası: 1- çəprək; 2- yaxalıq; 3- baş; 4- cinah; 5- yan; 6- pəncə; 7- dal tərəf

Çəprək - ön və arxa əl-ayaq boşluqları arasındakı düz xətlərlə məhdudlaşdırılmış dərinin ən qiymətli hissəsidir. Çəprəkdə toraoxşar qatın qalınlığı 75-80%-dir. Dəri səthində lif dəstələrinin yüksək bucaqlar altında sıx toxunuşu, yüksək möhkəmliyi və sürtünməyə qarşı müqaviməti, azalmış nəm tutumu və nəm keçiriciliyi ilə xarakterizə olunur. Çəprək quyruğa bitişik olan alt hissədə ən böyük möhkəmliyə və sıxlığa malikdir. Bu hissə dal tərəf adlandırılır.

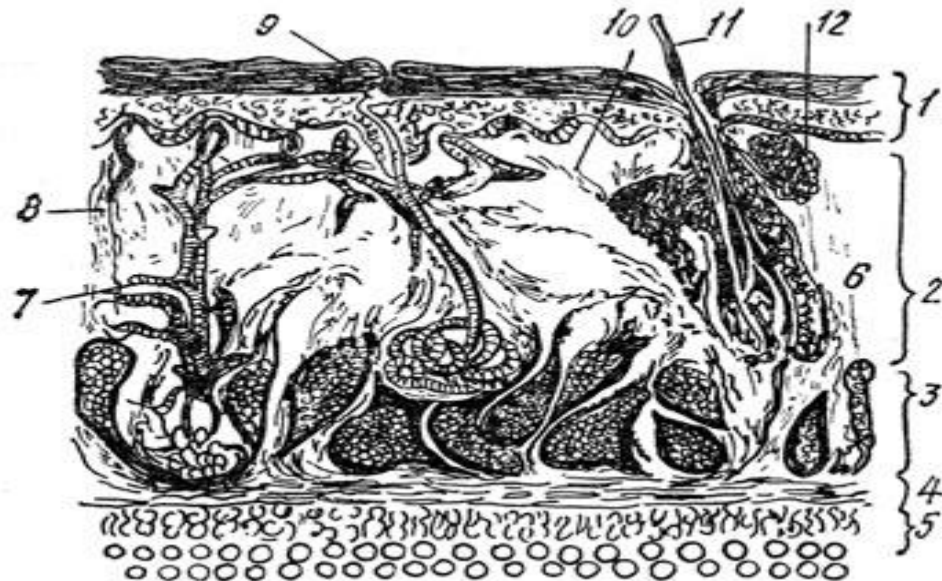
Yaxalıq - heyvanın boynu və başını örtən dəri hissəsidir. Heyvanın başından qulaqsız və dodaqsız çıxarılan yaxalığın yuxarı hissəsi **baş** və ya **zülf** adlanır. Yaxalıq dəri sahəsinin 20%-ni tutur və aşağı sıxlıq, boş mikroquruluş və aşağı möhkəmlik ilə xarakterizə olunur.

Yanlar - heyvanın qarın boşluğunu əhatə edən dərinin periferik bölgələridir. Onlar çepreakın və yaxalığın hər iki tərəfində yerləşir və dəri sahəsinin 30%-ni tutur. Yanlar kiçik qalınlığa, kiçik bucaq altında hörülən boş düzümlü, daha nazik lif dəstələrinə malikdirlər. Nəticədə, yanlar aşağı möhkəmli, artan uzanma qabiliyyəti və sürtünməyə qarşı aşağı müqaviməti ilə seçilirlər.

Cinahlar - yanlara bitişik dərinin daha incə və daha uzana bilən hissələridir. [33]

Xəzlik dərinin histoloji quruluşu. Dəri bir neçə təbəqədən - epidermis, derma, yağ qatı, əzələ qatı və dərialtı toxumadan ibarətdir.

Şəkil 3: Dərinin quruluş sxemi: 1 - epidermis; 2 - derma; 3 - yağ qatı; 4 - əzələ qatı; 5 - dərialtı toxuma; 6 - tük torbası; 7 - qan damarları; 8 - sinir ucları; 9 - kanal; 10 – tükü qaldıran saya əzələ; 11 - tük mili; 12 - piy vəzi

Epidermis – dərinin qalınlığının 2-5%-ni təşkil edir. Bu qat iki təbəqədən ibarətdir - buynuz (xarici) və selikli (daxili). Epidermis və tük örtüyünün inkişaf dərəcəsi arasında tərs əlaqə vardır. Bir qayda olaraq, sıx tük örtüyünə sahib olan heyvan növlərində epidermis çox incədir.

Derma - amorf maddə, hüceyrə elementləri və kollagen, elastin və retikulin liflərinin birləşməsi ilə əmələ gəlir. Derma iki təbəqəyə bölünür: yuxarı təbəqə - termostatik və onun altında yerləşən təbəqə - toraoxşar və ya retikulyar.

Yağ qatı - dermanın retikulyar təbəqəsi ilə əzələ qatı arasında yerləşir. Bu qat birləşdirici toxumanın nazik təbəqəsi ilə ayrılmış yağ hüceyrələrindən ibarətdir. Heyvan orqanizmində bu təbəqə maddələr mübadiləsində iştirak edir.

Əzələ qatı - yağ qatının altında yerləşir. Bu təbəqə heyvan dərisinin hərəkətliliyini təmin edir.

Dərialtı toxuma - kollagen və elastin liflərindən yaranan boş birləşdirici toxuma hüceyrəsidir, onların arasında xeyli sayda qan damarları və yağ vəzləri vardır.

Xəzlik dərinin kimyəvi tərkibi. Xəzlik dəri mürəkkəb kimyəvi tərkibə malikdir. Buraya su, zülallar, minerallar, karbohidratlar və yağlar daxildir. Suyun miqdarı 60-75%-dir. Yaşlı heyvanların dərilərində cavan heyvanların dərilərinə nisbətən daha az su olur. Suyun miqdarı heyvanın növü, pilyənməsi və s.-dən də asılıdır. Quru qalıqın ağırlığına görə zülallar 25-40% təşkil edir. Onlar dərinin əsas tərkib hissəsidir və müxtəlif, mürəkkəb kompleksdən ibarətdirlər. [27]

Heyvan xəz-dərisinin əsas zülalları **kollagen, elastin, retikulin və keratindir**. Bunlar lifli zülallar qrupuna aiddir. Bundan əlavə, dəridə sadə və mürəkkəb zülallar (albumin, qlobulinlər, mutsinlər və mukoidlər), bir sıra digər maddələr də mövcuddur.

Kollagen - dermanı təşkil edən kollagen liflərinin əsasını təşkil edir. Miqdarı dermanın zülallarının ümumi miqdarının 96-98%-dir. Kollagen bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Soyuq suda, zəif turşu və qələvi məhlullarında həll olmur, lakin olduqca şişir. Suda qızdırıldıqda (temperatur 60°C və daha çox) zülal yapışqan maddəyə çevrilir. Bu hadisə qaynaq və baş verən temperatur isə qaynaq temperaturu adlanır (aşılammamış dəri üçün 60°C, aşılammış dəri üçün 75-100°C). Natrium xloridin (xörək duzu) konsentrat məhlullarında kollagenin şişməsi azalır. Aşılammış maddələrlə qarşılıqlı təsirdə olarkən, yüksək temperaturun təsirinə qarşı müqavimət əldə edir, suda çürümür və şişmir.

Elastin - elastin lifləri meydana gətirən zülaldır (dermada 1%). Soyuq suya, zəif turşulara və qələvilərə davamlıdır, yapışqan əmələ gətirmir, suda uzun müddət qaynadılma zamanı həll olur.

Retikulin - dermanın retikulin liflərini əmələ gətirir. Dəridə əhəmiyyətsiz miqdardadır. Onun xüsusiyyətləri az öyrənilmişdir.

Keratin - epidermisin tüklərində, dırnaqlarında, buynuz qatında olur və zəif turşu məhlullarına, suya və fermentlərə davamlılıqla, qələvilərin təsirinə isə daha az davamlılıqla seçilir. Tərkibində yüksək miqdarda kükürd vardır.

Albuminlər və qlobulinlər qan, limfa və hüceyrələrin tərkibinə daxildirlər. Turşuların, qələvi və duzların zəif məhlullarında asanlıqla həll olurlar. Albumin suda yaxşı həll olur. Aşılma zamanı bu zülallar çıxarılır.

Melaninlər (piqmentlər) derma və epidermisin hüceyrələrində olur və tüklə örtülməyən dəri sahələrinə rəng verir. Onlar suda həll olmur, lakin qələvilərdə həll olurlar. Onların rəngi açıq kürən rəngdən qara rəngə kimi dəyişir.

Dərinin **mineralları** əsasən fosfatlar, karbonatlar, sulfatlar və natrium, kalium, maqnezium, kalsium və dəmir xloridlərindən ibarətdir.

Dəridə **karbohidratlar** az miqdarda olur, mono- və poli-saxaridlər ilə təmsil olunurlar.

Yağlar dərinin toxuma hüceyrələrinin (epidermis, derma, dərialtı toxumaların) tərkibinə daxildir. Yağların çoxu üzvi həlledicilərdə həll olurlar.

Fermentlər (reaksiya sürətləndiriciləri) maddələr mübadiləsində aktiv iştirak edən canlı hüceyrələr tərəfindən istehsal olunan katalitik aktiv maddələrdir. [8]

Xəzlik dərinin tük örtüyünün quruluşu. Tük örtüyü - dəriləri əhatə edən sapabənzər buynuzvari artımdır. Tük dərinin epidermis qatının törəməsidir. Heyvanların tük örtüyünün əsas məqsədi bədəni temperaturun kəskin dəyişmələrindən, dərinin əsas məqsədi isə müxtəlif mexaniki təsirlərdən qorumaqdır. Müxtəlif heyvanların tük örtüyü müəyyən yaşayış mühitinə uyğunlaşma ilə əlaqəli fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Xəz xammalının keyfiyyətini qiymətləndirərkən tükün ölçüsü, forması, mikroquruluşu və yerinə yetirdiyi funksiyalara böyük əhəmiyyət verilir.

Tükləri 5 tipə - istiqamətverici, ost, aralıq, tiftik və hissiyat tüklərinə bölürlər.

Heyvanların əksəriyyətində istiqamətverici tüklər düz, daha qalın, digərlərindən daha uzundur və onların üzərində yüksələrək örtük əmələ gətirirlər. Onların rəngi əsasən birrənglidir. Tük örtüyündə istiqamətverici tüklərin sayı 1 sm²-də 10-15 ədəd olur. Tiftik tükləri dəstəkləyən istiqamətverici tüklər kürkə gözəl görünüş və sıxlıq verir.

Ost tüklər (qıllar) istiqamətvericilərdən daha qısa və nazıkdırlar. Ost tüklərin əsas funksiyası tiftik tüklərin mexaniki zədələnməsinin və cərgələrinin qarışmasının qarşısını almaqdan ibarətdir.

Qalınlığı və uzunluğuna görə aralıq tüklər istiqamətverici və ost tüklər arasında aralıq mövqe tutur. Bu tüklər miqdarca ost tüklərdən daha çoxdurlar.

Tiftik tüklər (narın) tük örtüyünün aşağı və ən sıx qatını təşkil edirlər. Heyvanın bədənini istilik itkisindən və mexaniki təsirdən qoruyurlar. Bunlar dəri səthində ən qısa və incə tüklərdir.

Hissiyat (vibris) tükləri gözlərin üstündə, dodaqların yuxarı və aşağısında, yanaqlarda, çənədə yerləşirlər və mexaniki təsirləri qəbul edərək hissiyat orqanı rolunu oynayırlar. Bunlar çox uzun, düz və ya bir az əyilmiş, qalın, elastik tüklərdir. Tük örtüyündə onların sayı azlıq təşkil edir.

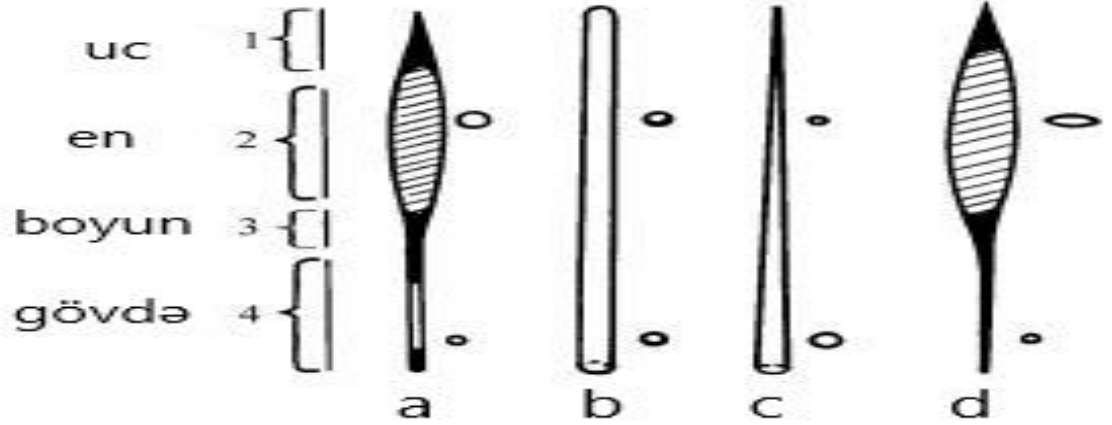
Tük iki hissədən ibarətdir: kök və mil.

Kök tükün dəri daxilində yerləşən hissəsidir. Tük köklərinin dermada dərinliyi müxtəlif heyvan növlərində fərqlidir. Bundan əlavə, dərinin topoqrafik hissəsindən və mövsümdən də asılıdır. Ümumiyyətlə, ost tüklər tiftik tüklərdən, böyüməkdə olan tüklər həmişə yeni əmələ gələnlərdən daha dərin yerlərdə yerləşirlər.

Tük mili tükün dərinin üstə çıxan hissəsidir. Heyvanların tüklərinin sterjenləri forma, ayrılık növü, ölçüsü, qalınlığı, rəng və fiziki-mexaniki xüsusiyyətlərinə görə fərqli olurlar.

Formaya görə tük milləri iyşəkilli, silindrik, konik və lansetəoxşar ola bilirlər (Şəkil 4). Tük milində uc, en, boyun və gövdə hissələri fərqləndirilir.

Şəkil 4: Tük milinin formaları: a- iysəkili; b- silindrik; c- konik; d- lansetəoxşar

İysəkili forma istiqamətləndirici tüklər üçün xarakterikdir. Bu cür tüklər dibdə nazik silindrik formaya və yuxarı hissədə qalın iysəbənzər formaya malikdirlər.

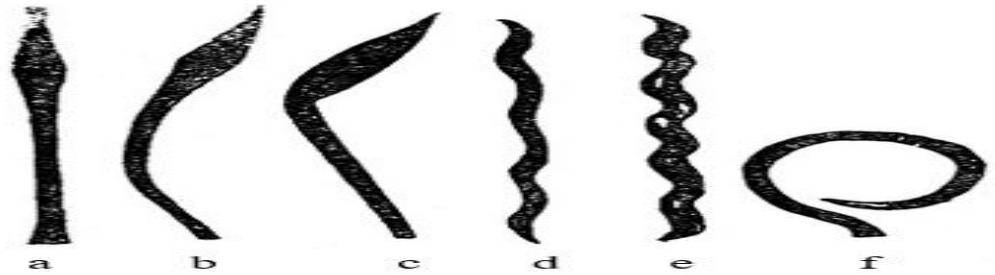
Silindrik tüklər demək olar ki, bütün gövdəsi boyunca eyni dəyirmi kəsilmə və iti uca malikdirlər. Bu forma bir çox növ xəzlik heyvanların tiftik tüklərinə xasdır.

Konik formalı tüklər tədricən yuxarıya doğru genişlənən yuvarlaq formaya malikdirlər.

Lansetəoxşar formalı tükün mili nazik silindrik əsas hissədən və qalınlaşmış lansetəoxşar yuxarı hissədən ibarətdir. Adətən ost tüklər belə formaya malik olurlar.

Milin əyrilik dərəcəsinə görə tüklər düz, əyri, qırıq, dalğalı, burğuvəri və spiralşəkili və ya qıvrılmış olurlar (Şəkil 5).

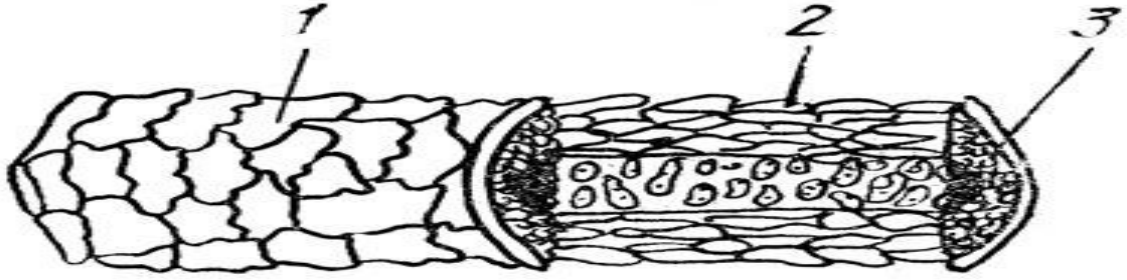
Şəkil 5: Müxtəlif əyrilikli tük milləri: a- düz; b- əyri; c- qırıq; d- dalğalı; e- burğuvəri; f- spiralşəkili və ya qıvrılmış

Tük milinin uzunluğu yalnız müxtəlif növ heyvanlarda deyil, həm də dərinin müxtəlif topoqrafik hissələrində də fərqlidir. Məsələn, köstəbəyin tüklərinin uzunluğu yayda 1 sm, gümüşü-qara tülkülərin tüklərinin uzunluğu boyun hissəsində təxminən 7 sm, bud hissəsində isə 6 sm olur. Tük milinin qalınlığı da heyvanın növündən asılı olaraq dəyişir.

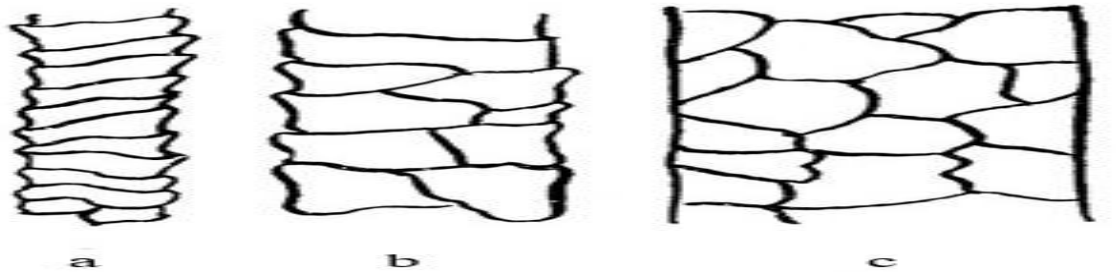
Tük milləri buynuzlaşmış hüceyrələrdən əmələ gəlir və pulcuqlu (kutikul), qabıq və özək qatlarından (Şəkil 6) ibarətdir.

Şəkil 6: Tük milinin mikroskopik quruluşunun sxemi: 1- pulcuqlu (kutikul) qat; 2- qabıq qatı; 3- özək qatı

Pulcuqlu təbəqə (kutikul) alt hüceyrələrin kənarlarını öz üst kənarları ilə əhatə edən nazik hüceyrələr qatıdır. Pulcuqlu qatın üç tipi vardır: halqəşəkilli, halqəşəkilli olmayan və körpüşəkilli (Şəkil 7).

Şəkil 7: Tükün pulcuqlu təbəqəsinin quruluşunun tipləri: a- halqəşəkilli; b- halqəşəkilli olmayan; c- körpüşəkilli

Pulcuqlu təbəqənin halqəşəkilli qatı tük milini davamlı halqa ilə əhatə edir və adətən səliqəsiz formaya malikdir. Pulcuqlu təbəqənin halqəşəkilli qatı tiftik tüklər üçün xarakterikdir.

Halqəşəkilli olmayan təbəqə müxtəlif formalı pulcuqlardan ibarətdir. Bu pulcuqlar kiçikdirlər və tükləri balıq pulcuqları kimi örtürlər. Bu tip pulcuqlar istiqamətverici və ost tüklər üçün xarakterikdir.

Körpüşəkilli təbəqədə müxtəlif formalı pulcuqlar bir-birinə üst-üstə düşmədən, kənarlarla möhkəm toxunurlar. Bu tip pulcuqlar hissiyat tüklərinə xasdır.

Xəz heyvanlarının pulcuqlu təbəqəsinin tüklərində pigment yoxdur. O, qabıq qatını xarici mühitin təsirindən qoruyur. Tüklərin parlaqlığı daha çox bu təbəqənin quruluşundan asılıdır. Pulcuqlu qat tüklərin hamar səthi üzərinə düşən işığı yaxşı əks etdirir, tük örtüyü isə parlaq görünür.

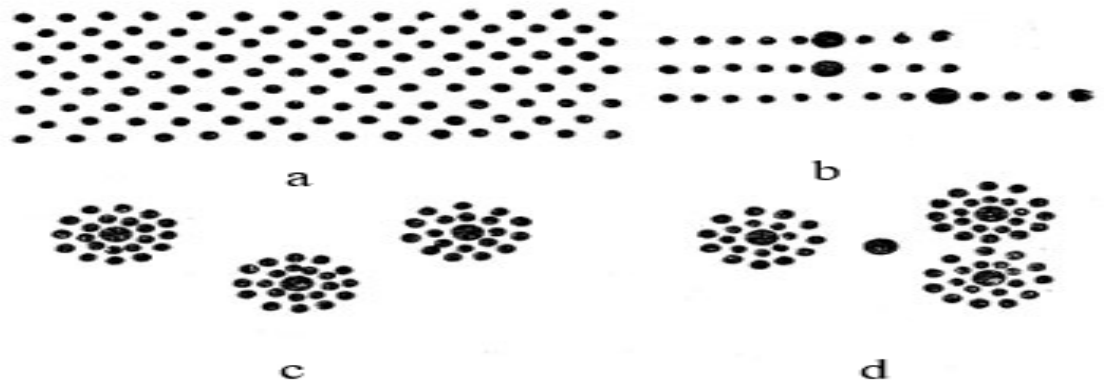
Qabıq qatı kutikul qatının altında yerləşir və özəyi əhatə edir. Tük oxu boyunca uzanan iyəbənzər hüceyrələrdən ibarətdir. Elektron mikroskop altında baxıldığında, hüceyrələrin sıx şəkildə qurulmuş fibrillərdən, onların isə daha incə formasıyalardan -

protofibrillərdən ibarət olduğunu görmək olar. Tükün qabıq qatının hüceyrələrində rəngləyici maddə dənələri - pigmentlər var. Tük pigmenti qara və sarı-qırmızıdır. Bu rənglərin birləşməsi ilə tük örtüyünün müxtəlif rəngləri əmələ gəlir. Pigment olmadıqda, tük örtüyü ağımtıl və ya ağ rəngə malik olur. Fərqli növ heyvanların tüklərinin qabıq qatının qalınlığı eyni deyil. Tüklərin qırılmaya qarşı möhkəmliyi, elastikliyi qabıq qatının quruluşundan asılıdır. Yaxşı inkişaf etmiş qabıq qatı olan tüklər, zəif inkişaf etmiş qabıq qatı olan tüklərdən daha güclüdür.

Özək qatı tükün mərkəzi hissəsində yerləşir. Ölmüş, qurumuş hüceyrələrdən əmələ gələn boş toxumadan ibarətdir. Özəyin hüceyrələrində rəngləyici hissəciklər ola bilər. Özək qatı yüksək inkişaf etmiş olarsa, tükün qırılmaya qarşı müqaviməti azalır və davamsızlığı artır. Belə ki, Şimal maralında özək qatı tükün qalınlığının 98%-ni təşkil edir, buna görə də maral xəzi çox isti olur (özək qatındakı hava istiliyi zəif keçirir), ancaq tüklər asanlıqla qırılır. [37]

Heyvanın xəzlik dərisindəki tüklər müxtəlif qaydalarda - tək-tək, dəstə şəklində, sadə və mürəkkəb qruplarla (Şəkil 8) düzülür.

Şəkil 8: Tüklərin yerləşmə sxemi: a- tək-tək; b- sadə qruplar; c- dəstə şəklində; d- mürəkkəb qruplar

Tək-tək düzülmə zamanı (Şəkil 8, a) hər bir tük ayrı şəkildə, bir-birindən təxminən bərabər məsafədə inkişaf edir. Tüklərin bu cür yerləşməsi yalnız bəzi həşəratyeyən məməlilərdə (məsələn, köstəbəklərdə) olur.

Heyvanların əksəriyyəti dəstə-dəstə tük düzülməsinə (sadə qruplarla, dəstə şəklində, mürəkkəb qruplarla) malikdir.

Tüklərin sadə qruplarla düzülməsi (Şəkil 8, b) əksər gəmiricilər üçün tipikdir. Bu vəziyyətdə bir neçə tük birlikdə böyüyür, lakin hər birinin dəridən öz çıxışı vardır. Qrupun ortasında bir ost və ya istiqamətverici tük var, ondan yan tərəflərdə isə tiftik

tükləri yerləşir. Tüklərin dəstə şəklində olması ərəbdovşanı xəzlərinə xasdır.

Bir ost və bir neçə tiftik tükdən ibarət olan tük dəstləri dəridən tək çıxış vasitəsilə çıxırlar, lakin hər bir tükün ayrıca öz müstəqil kökü var, bu köklərin kök torbaları yuxarı hissələri ilə birləşir (Şəkil 8, c).

Bir ost tükdən və bir neçə tiftik tükdən ibarət olan bir neçə dəstə istiqamətverici tük ətrafında qruplaşmışdır (Şəkil 8, d). Belə tük düzülüşü yırtıcı heyvanlar, dovşan, dələ, burunduk və digərləri üçün xarakterikdir.

I.3. Qadın xəz geyimlərinin istehlak xassələrinə təsir edən müxtəlif amillər

Xəz xammalının əmtəə xüsusiyyətləri və keyfiyyətləri əsasən heyvanların təbii şəraitindən və bioloji xüsusiyyətlərindən asılıdır. Heyvanların dərisi və tük örtüyü heyvanın həyat tərz, cinsi və yaşı, qidalanma və saxlanması, fərdi xüsusiyyətləri, ilin mövsümləri və digər amillərin təsiri nəticəsində güclü dəyişikliyə məruz qalır. Bu amillərin hər biri qadın xəz geyimlərinin istehlak xassələrinə təsir edir.

Heyvanın həyat tərzinin təsiri. Yeraltı, yerüstü həyat tərz sürən heyvanların, suda-quruda yaşayanların və ömrünün çox hissəsini suda keçirən heyvanların dəri və tük örtüyündə ciddi fərqlər müşahidə olunur.

Ömrünün çox hissəsini yerin altında keçirən köstəbək, kor siçan kimi heyvanlarda bədən müxtəlif topoqrafik hissələrində tük örtüyünün qalınlığı demək olar ki, eynidir, tiftik tüklər isə ost və istiqamətvericilərə nisbətən bir qədər qısadır. Məsələn, köstəbəyin bel və qarın hissələrində tüklərin uzunluq fərqi yalnız 1-1,5 mm-dir, bu hissədəki tüklərin rəngində də cüzi fərqlər vardır.

Sincab, dələ, tülkü, Şimal tülkü və yerüstü həyat tərz sürən digər xəzlik heyvanların bədəninin ayrı-ayrı hissələrinin tük örtüyündə müxtəlif fərqlər vardır. Bu heyvanların bel hissələri daha sıx və qalın tük örtüyünə malikdir, qarın hissələri isə daha uzun, qalın tüklərlə örtülmüşdür. Sadalanan heyvanların bel hissələrinin 1 sm²-də tük sayı 5000 ilə 20000 arasında olur. Tiftik tüklərin qalınlığının ost tüklərin qalınlığına nisbəti 1:3-1:10 aralığında dəyişir. Yerüstü həyat tərz keçirən xəzlik heyvanlarının əksər növlərinin tük örtüyü daha tünd rənglidir.

Həm suda, həm də quruda yaşayan su samuru, qunduz və digər heyvanların bel hissələri daha sıx tük örtüyü ilə (1 sm²-də 10000-50000 arası) örtülmüşdür. Suda-quruda yaşayan heyvanlarda tükün özəyi ümumi diametrinin 50%-ni təşkil edir.

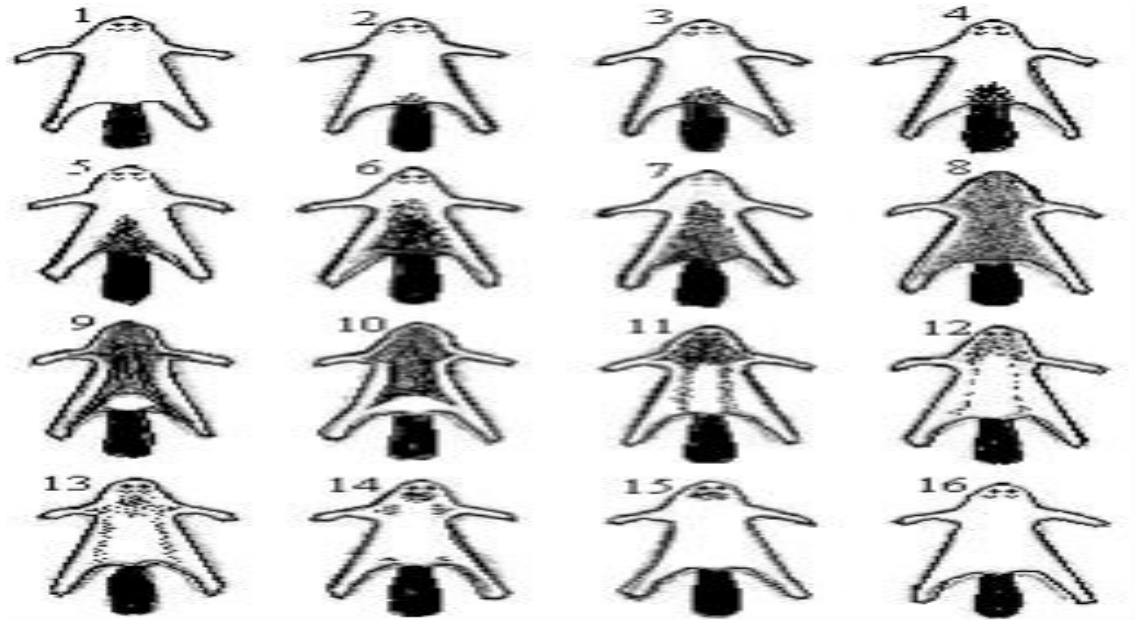
Ömrünün çox hissəsini suda keçirən heyvanlardan ola suitilərin tük örtüyü qaba və seyrəkdir. Suiti balaları isə daha sıx və uzun tük örtüyünə malikdirlər.

Mövsüm dəyişkənliyinin təsiri. Mövsüm dəyişkənliyi ilə əlaqədar heyvanların dəri və tüklərinin əmtəə xüsusiyyətlərinin dəyişməsi bütün coğrafi zonalardakı bütün növ xəzlik heyvanlar üçün xarakterikdir.

İl ərzində, iqlim şəraitindəki mövsümi dəyişkənliyin təsiri altında heyvanların tük örtüyündə tam şəkildə dəyişiklik baş verir. Tükün bu dəyişməsinə **tüləmə** deyilir.

Heyvanlarda tük örtüyünün uzunluğu, sıxlığı, yumşaqlığı, parlaqlığı və rəngi, dəri toxumasının qalınlığı, sıxlığı və rəngi dəyişir. Qışda heyvanların uzun, qalın və yumşaq tük örtüyü, nazik və sıx dərisi olur. Qış tükləri tökülür, yeni, yay tükləri yaranır və uzanır, buna görə də dəri toxuması qalınlaşır, boşalır və bədən yağını itirir. Yay aylarında dərilər qalınlaşmış və kobudlaşmış olurlar. İlin müxtəlif fəsillərində tük örtüyü fərqli parıltıya sahibdir: qış və payızda ən parlaq, yazda isə tutqun olur. Qışda və yayda tükün uzanması dayandıqda (əksər heyvanlarda) dəri açıq rəngli, parlaq və piqmentsiz olur. Payız və yaz aylarında uzanan tüklərin soğanaqlarında piqmentin inkişafı ilə dəri daha tünd rəng alır.

Şəkil 9: Dələnin payız tüləməsi zamanı dəri toxumasının rəng dəyişkənliyinin ardıcıl mərhələləri

Müxtəlif növ heyvanların mövsümlər üzrə tük və dəri örtüklərinin xüsusiyyətlərinin dəyişiklikləri fərqli şəkildə olur.

Yerüstü heyvanlarda bu dəyişikliklər su heyvanlarına nisbətən daha kəskindir. Qış yuxusuna getməyən heyvanlarda tüləmə ildə iki dəfə olur. Yazda qış tükləri tamamilə yay tükləri ilə, payızda isə yay tükləri qış tükləri ilə əvəz olunur. Yazda xəz

daşıyan heyvanların əksəriyyətində tüklər əvvəlcə başdan, ön pəncələrdən, sonra boyundan, çiyinlərdən, daha sonra isə belin ön tərəflərindən, yanlardan, budlardan və nəhayət quyruqdan tökülməyə başlayır. Beləliklə, yazda tük örtüyünün dəyişməsi başdan quyruğa qədər baş verir. Dəri toxumasının rəngi də eyni qaydada dəyişir. Payız tüləməsində, qısa yay tük örtüyü qalın və uzun qış tükləri ilə əvəz olunur. Qış tük örtüyünün uzanması əvvəlcə quyruqda və dal tərəfdə, sonra beldə, budlarda, daha sonra yanlarda, boyunda və nəhayət baş və ayaqlarda baş verir, yəni tüklərin dəyişməsi prosesi quyruqdan başa qədər baş verir.

Qış yuxusuna gedən heyvanlarda (marmot, porsuq, sünbülqıran və s.) tüləmə yazda oyandıqları zaman başlayır, yay mövsümü boyunca davam edir, yayın sonu və ya payızda, qışlama ərəfəsində bitir. Köhnə tüklərin tökülməsi və yenilərinin uzanması adətən boyundan başlayır. Payızda yeni tük örtüyü qalın, yumşaq və parlaq olur. [16]

Bir çox heyvanların tük örtüyünün rəngi mövsümi olaraq dəyişir. Məsələn, sincab, gəlinçik, bəyaz dovşan, Şimal tülküsi, adətən yan və bel hissələrində yayda qəhvəyi rəng, qışda isə qar kimi bəyaz rəngdə tüklərə malik olurlar. Təbiətdəki bu hadisə mövsümi demorfizm adlanır. Bu, təbii fon ilə birləşərək heyvanların düşmənlərindən gizlənməsinə imkan yaradır. Tük örtüyünün rənginin mövsümi dəyişkənliyi demək olar ki, bütün xəzlik heyvanlarda görünür, lakin bu proses müxtəlif növlərdə fərqli yollarla baş verir. Qış fəslə üçün tük örtüyünün tam ağarması (Şimal tülküsi, sincab, gəlinçik, bəyaz dovşan) və qismən ağarması (boz dovşan) mövcuddur.

Heyvanlarda tük örtüyünün mövsümi dəyişməsi ilə yanaşı, kompensasiya tüləməsi də baş verə bilər. Bu proses hər hansı müəyyən bir tarixlə əlaqəli deyil və mexaniki təsir nəticəsində zədələnmiş (yuvaların divarlarına sürtünmə zamanı, döyüşlərdə və s.) ayrı hissələrdə tük örtüyünün əmələ gəlməsi və uzanmasından asılıdır. Yeni tük köhnədən daha qalın və qabadır, fərqli rəng çalarlarına sahib ola bilər. Yeni tük heyvan üçün itirilmiş tükü kompensasiya edir və buna görə də bu tüləmə kompensasiya edici adlanır.

Heyvanın saxlanması və qidalanmasının təsiri. Xəz təsərrüfatlarında təbiətdə rast gəlinməyən müxtəlif rəngli heyvan növləri yetişdirilir. Məsələn, su samurunun qara, tünd-qəhvəyi, gümüşü-mavi rəngli, qunduzun ağ, qızılı, gümüşü, bej rəngli, tülkünün gümüşü-qara rəngli, ağsifətli növləri yetişdirilmişdir.

Heyvanların tük örtüyünün rəngi istiliyin təsirindən dəyişilir, ağ tüklər sarı, narıncı, hətta qəhvəyi və digər rəng çalarlarına qədər dəyişilə bilər.

Xəzin formalaşması dövründə heyvanların zəif qidalandırılması tüklərin parlaqlığına mənfi təsir edir, ost və istiqamətverici tüklərin zəif inkişaf etməsinə səbəb olur.

Heyvanın yaşının və cinsinin təsiri. Yaşla birlikdə heyvanların tükləri və dəriləri böyük dəyişikliyə uğrayır.

Bala və yetkin heyvanların dəriləri arasında ən kəskin fərqlər müşahidə olunur. Kürklü heyvanların balaları bir az nəzərə çarpan tiftik tükləri ilə, demək olar ki, tüksüz doğulurlar. Doğuşdan qısa müddət sonra ilkin tük örtüyü uzanmağa başlayır. Bala heyvanların ilkin tük örtüyü yetkin heyvanın xəzindən fərqlənir, bu tüklər çox yumşaqdır, ost və tiftik tüklər demək olar ki, eynidir.

Bir çox heyvan növünün balalarının dəri örtüyü çox nazik və incə olur. Xəzlik heyvan balalarının dərilərinin keyfiyyətinin aşağı olması səbəbindən onların ovlanması qadağandır, ancaq bəzi heyvan növlərində ən qiymətli xəz-dərilər balalarda olur. Bunlara Şimal maralı buzovlarının dəriləri, Qaragül və digər qoyun cinslərinin quzularının dəriləri, mal-qara buzovlarının və dayçaların (xəzlik dana dərisi, xəz dayçası) dərilərini misal göstərmək olar. 1 aydan böyük maral buzovlarının xəz-dəriləri məhsullarından az istifadə olunur. Qaragül qoyunlarının quzuları doğuşdan iki-üç gün sonra ən qiymətli dərilərə malik olurlar. Quzu böyüdükcə dərinin keyfiyyəti azalır, çünki tük örtüyü böyüdükcə qıvrımlar formasını itirir. Suiti balaları həyatının ilk ayında ağ və ya krem rəngli yumşaq tük örtüyünə malik olurlar. Sonra, tüləmə prosesində daha nadir qaba və qısa tük örtüyü yaranır. Yetkin suitilərinin dəriləri çox qaba və qısa tük örtüyü ilə örtülmüşdür. Yetkin ev heyvanlarının dəriləri, məsələn, mal-qara, atlar xəz məhsulları üçün yararsızdır və yalnız dəri istehsalında istifadə olunurlar.

Dəri və tük örtüyünün xüsusiyyətlərində dəyişiklik heyvanların həyatı boyu baş verir. Heyvanın böyüməsi zamanı dəri bütövlükdə bədənə eyni vaxtda dəyişir. Balaların dərisi daha yumşaqdır, heyvanın yetkin yaşa qədər böyümə dövründə dəri qalınlaşır. Yaş artdıqca dərinin elastikliyi itir, tük örtüyü quru və seyrək olur. Cavan heyvanın dərisi yetkin və ya yaşlı heyvanın dərisinə nisbətən xəstəliktörədən amillərə daha intensiv və daha sürətli şəkildə reaksiya göstərir. Mineral maddələrin miqdarının heyvanların yaşına görə dəyişməsi ilə əlaqəli müşahidələr də mövcuddur.

Cinsi dəyişkənlik müxtəlif cinslərdən olan heyvan dərilərinin əmtəə xüsusiyyətlərindəki fərqlə özünü göstərir. Bir çox növ heyvanlarda dişilər erkəklərdən daha kiçik və daha incədirlər, amma yumşaq tük örtüyünə sahib deyillər. Yalnız qunduzlar və Amerika şinşillaları erkəklərə nisbətən daha böyük dişilərə sahibdirlər. [37]

Coğrafi dəyişkənliyin təsiri. Eyni növdə, yaşda, cinsdə olan, ilin eyni vaxtında ovlanmış, lakin fərqli coğrafi ərazilərdə yaşayan heyvanlarda tük örtüyünün uzunluğu, sıxlığı, rəng və digər xüsusiyyətlərindəki fərqlər, həmçinin dəri toxumasının xüsusiyyətlərindəki fərqlər coğrafi dəyişkənliyin təzahürü olan xüsusi haldır.

Fərdi dəyişkənliyin təsiri. İlin eyni vaxtında, eyni coğrafi ərazidə yaşayan, eyni cinsdə və yaşda olan heyvanlar arasındakı fərqlər fərdi dəyişkənliyin nəticəsidir. Belə fərqlər, əsasən, irsiyyət, müxtəlif inkişaf və həyat şərtləri ilə müəyyən edilir. Fərdi dəyişkənlik rəng, boy, sıxlıq, tükün yumşaqılığı və digər xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Heyvanların rəngindəki dəyişkənlik ən çox nəzərə çarpan fərdi dəyişkənlikdir. Bəzi heyvanlarda (dələ, samur) rəng tədricən bir rəngdən digərinə keçir. Bəzi heyvan növlərində (Şimal tülkü, Komandor mavi qütb tülkü) keçid rəng kateqoriyası olmadıqda iki və ya daha çox rəngləmə növü müşahidə olunur.

Bəzi hallarda rəngin fərdi dəyişkənliyi xüsusilə kəskin şəkildə (qismən və ya tam albinoslar, xromistlər, melanistlər) özünü göstərir. Bəzi heyvanların (samur, qunduz) tük örtüyündə boz rəngli tüklər, bəzilərinə isə rəngli olan hissələrdə ağ ləkələr olur.

Heyvanların cinsinin təsiri. Eyni növdən olan, lakin fərqli cinslərdən olan ev heyvanlarından alınan dərilərin xüsusiyyətləri fərqlidir. Heyvanın cinsi xammalın əmtəə dəyərini müəyyənləşdirir.

Qaragül cinsinin quzularının dəriləri yumşaq tük örtüyü ilə xarakterizə olunur ki, bu da bədənə hər yerində müxtəlif növlərdə və formalarda xarakterik qıvrımlar əmələ gətirir. Sokolsk, Reşetilovsk və Moldaviya qoyun cinslərinin quzularının dəriləri, bir qayda olaraq, Qaragül xəz-dərilərindən daha az dəyəərə, şüşə kimi parıldayan, zəif parlayan və ya tutqun tük örtüyünə, boyun kənarlarında düz, qıvrılmamış tüklərə malik olması ilə fərqlənir. Yağlı quyuq cinslərindən olan quzuların tük örtüyü qaba, qıvrılmış və ya hamar, düz, bir az dalğalı tüklər ilə xarakterizə olunur. Nazikyunlu və yarı nazikyunlu qoyun cinslərindən olan quzuların xəz-dəriləri kiçik halqalı və noxud kimi qıvrımlardan ibarət sıx, yumşaq tük örtüyünə malikdir.

Heyvanların ovlanma üsullarının təsiri. Heyvanların ovlanması üsulları xəz xammalının təbii xüsusiyyətlərinin qorunmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Xəzlik heyvanlar müxtəlif yollarla ovlanır: tüfənglərdən atəşlərlə, öz-özünə bağlanan tələlərlə (tələlər, cələlər, sıxan və ya boğan vasitələr və s.), itlərlə.

Dərilərin təbii xüsusiyyətlərini qorumaq baxımından ən yaxşı üsullar heyvan ovlanması zamanı tük örtüyü və dəri toxuması zədələnməyən üsullardır. Tüfənglərin və itlərin köməyi ilə heyvan ovunun bir sıra üstünlüklərinə baxmayaraq, bu metodların istifadəsi qaçılmaz olaraq keyfiyyətin azalması ilə əlaqələndirilir. Bu üsullardan xəz-dəridə deşiklər, qançırlar, dişləmələr və digər xəsarətlər meydana gəlir. Öz-özünə bağlanan tələlər tərəfindən heyvanların ovlanmasında da çatışmazlıqlar vardır. Kəskin kənarları olan tələlər istifadə edildikdə, pəncələr zədələnir, dəri toxuması cırılır və s. Bundan əlavə heyvanların tələlərdə çox qalması nəticəsində xəz-dəri vəhşi heyvanlar və gəmiricilər tərəfindən də zədələyə bilər.

II FƏSİL. TƏDQIQAT ÜÇÜN METODİKA VƏ OBYEKTİN SEÇİLMƏSİ

II.1. İstehlak bazarına daxil olan qadın xəz geyimlərinin təsnifatı və çeşid xarakteristikası

Bütün xəz-dəri malları xəz-dəri xammalı, xəz-dəri yarımfabrikatı və xəz məhsulları kimi təsnif olunurlar.

Xəz-dəri xammalı - aşılınmamış, yəni cəmdəklərdən soyulmuş, onlardan müxtəlif xəz məhsulları hazırlamaq üçün qoyulan tələblərə tük örtüyünün və dəri toxumalarının keyfiyyətinə görə uyğun olan, vəhşi heyvanların və ya ev heyvanlarının konservləşdirilmiş xəzlik dəriləridir.

Xəz-dəri yarımfabrikatı - aşılınmış, boyanmış və kəsilib biçilmiş, vəhşi heyvanlardan və ya ev heyvanlarından alınan xəzlik dərilərdir.

Xəz məhsulları - istifadə üçün hazır olan xəz məmulatlarıdır. Buraya xəz üst geyimləri, xəz ayaqqabıları və s. məhsullar aiddir. [11, 26]

Xəz məhsulları aşağıdakı qruplar üzrə təsnifləşdirilir:

- 1) Xəz üst geyimləri;
- 2) Xəz hissəli kombinə edilmiş geyimlər;
- 3) Xəz bəzəkləri;
- 4) Xəz baş geyimləri;
- 5) Xəz xırdavat məmulatları;
- 6) Xəz ayaqqabılar;
- 7) Məişət təyinatlı xəz məmulatları.

Hal-hazırda istehsal olunan xəz məhsullarının çeşidi olduqca geniş və müxtəlifdir. Xəz məhsulları məqsədinə görə (səkkiz məhsul qrupu), cins və yaşına görə (dörd alt qrup: kişilər, qadınlar, yeniyetmələr, uşaqlar) qruplara, həmçinin məhsulun növünə, modelinə, ölçüsünə və boyuna görə alt qruplara və tük örtüyünün, dəri toxumasının keyfiyyəti üzrə təyin edilən qüsurlara görə də qruplara bölünür.

Aşağıda qadın xəz geyimlərinin çeşidləri haqqında məlumatlar qeyd edilmişdir.

Xəz üst geyimləri. Qadın xəz geyimləri QOST 8765-80-ə uyğun olaraq

çəşidlənir. Xəz məhsulları istehsalında xəzin rəngi, çaları, boyu, qıvrımların forması, sıxlığı, yumşaqlığı və tük örtüyünün parlaqlığı birləşdirilmiş geyim ilə uyğun olmalıdır. Xəz-dərinin topoqrafik hissələrindən asılı olaraq xüsusiyyətlərdəki təbii fərqliliyə icazə verilir. [30]

Qadın xəz üst geyimlərinin çeşidləri bunlardır: mantiya, palto, qısa palto, jaketlər və jiletlər, gödəkcələr.

Xəz palto xəzlik dərilərdən hazırlanmış, yüksək keyfiyyətli tük örtüyünə sahib, tük örtüyünün rəngi və xəzin dəyərinə uyğun olaraq ipək parça ilə astarlanmış qadın üst qış geyimidir.

Xəzlik dərilərin kəsilib biçilməsi elə həyata keçirilir ki, bütün detallarda tükün istiqaməti yuxarıdan aşağıya doğru olsun. Əsas detallar (yaxası, arxası, ədəkləri) sıx tük örtüklü ən yaxşı xəz-dərilərdən kəsilir.

Mantolar paltolardan ədəklərin daha çox üst-üstə düşməsi, düymələrin olmaması, sağ ədəyin sol tərəfdəki tikişə, qol yeri xəttinin isə bel xəttinə çata bilməsilə seçilir. Qol yerləri daha genişdir. Manto istehsalı üçün çox vaxt qiymətli xəz növlərindən (su samuru, sincab) istifadə olunur. Hal-hazırda mantolar nadir hallarda fərdi sifarişlə istehsal olunur.

Paltolar, qısa paltolar və jaketlər uzunluğu ilə fərqlənirlər. Paltonun uzunluğu 112-120 sm, qısa paltonun uzunluğu 80-100 sm, jaketin uzunluğu 65-75 sm olur. Palto, qısa palto və jaketlərin ədəklərinin üst-üstə düşməsi 15 sm-ə qədərdir.

Paltolar, qısa paltolar və jaketlər boyanmamış, boyanmış qırılmış və ya yolunmuş Sibir siçovulu, su samuru, ondatra, qunduz, tülkü, yenot, dağsiçanı, dələ, köstəbək, sünbülqıran, su və anbar siçovulları, safsar, qunduz və s. xəz-dərilərindən istehsal edilir. Qadın paltoları və qısa paltolar üçün 6 boy və 9 ölçü nəzərdə tutulur: 1-ci - 146 sm, 2-ci - 152 sm, 3-cü - 158 sm, 4-cü - 164 sm, 5-ci - 170 sm, 6-cı - 176 sm. Məhsulun ölçüsü insanın sinə hissəsinin ölçüsünün yarısına uyğundur.

Jaketlər yuxarıda verilmiş palto üçün yarımfabrikat məhsullardan, həmçinin dələnin, bəyaz dovşanın və s. xəzinin qarın, bud hissələrindən hazırlanırlar. Jaketlər fasonlarına görə bel xətti boyunca bədənə yarıyatan və düz formalara bölünürlər. Jaketlər üçün 7 ölçü nəzərdə tutulmuşdur.

Jiletlər xəzlik keçinin, dovşanın, su samurunun, pişiyin, dağsiçanının, marmotların və s. xəzlərindən hazırlanır.

Gödəkcələrin istehsalı üçün su samurunun, safsarın və s. xəzlərindən istifadə olunur.

Xəz hissəli kombinə edilmiş geyimlər. Buraya yaxalıqlar, manjetlər, xəz bəzəkləri, xəz astarı aiddir. Xəz hissəli kombinə edilmiş geyimlər QOST 7069-79-a uyğun olaraq çeşidlənir.

Yaxalıqlar modellərə, cins və yaş qruplarına, ölçülərə, rənglərə, siniflərə və qüsurlarına görə bölünür. Yaxalıqların modelləri moda istiqamətindən asılıdır.

Yaxalığın əsas hissələri bunlardır: okat (xarici kənarın xətti), boğazlıq və ya calama xətti (məhsula tikilmiş yaxalığın daxili kənarının xətti), orta (yaxalıq uzunluğu boyunca orta xətt), mərkəz (eninə orta xətt), sağ və sol kənarları.

Xəzlərin emal üsulundan asılı olaraq yaxalıqlar boyanmamış, boyanmış, qırılmış olmaqla təsnifləşdirilir. Yaxalıqların ölçüləri boyunun uzunluğu ilə müəyyən edilir. Adətən, yaxalıqlar 44-dən 60-a qədər ölçülərdə istehsal olunurlar.

Manjetlər geyimin qollarının, yaxalarının bəzədilməsi üçün istehsal edilir. Yaxalıq istehsalında olduğu kimi eyni növdə, tərzdə, rəngdə xammallardan istifadə olunur. Manjetin yuxarı hissəsi ən yaxşı tük örtüyü olan xəzlərdən hazırlanmalıdır. Manjetlər adətən satışa yaxalıqlarla birlikdə çıxarılırlar.

Xəz bəzəkləri aşağı hissəyə, yanlara, ciblərə, qadın paltolarının qolunun ortasına tikilmiş dar xəz zolaqlarıdır.

Xəz astar parçalardan, dəridən hazırlanmış paltarlar üçün istifadə olunur. Dərilər yüngül və yüksək köhnəlməzliyə malik olmalıdırlar. Yüksək keyfiyyətli xəz astar dələ, safsar, ev pişiyi, qoyun xəzlərindən əldə edilir, çünki bu heyvanlar elastik, uzun, sıx tük örtüyünə malikdirlər. [16]

Qadın xəz bəzəklərinə pelerinlər, yarım pelerinlər, palantinlər, muftalar, şərflər, ləçəklər, boalar, qorjetlər aiddir.

Pelerin əsasən qiymətli xəzlərdən (su samuru, desmant, dələ, Sibir siçovulu, sincab, gümüşü-qara tülkü, ağ və mavi Şimal tülkü, dəniz pişiyi, ondatra, köstəbək, dələ və s.) hazırlanmış qolsuz bəzəkdir.

Yarım pelerin daha kiçik ölçülü pelerin növüdür. Kiçik örtük (və ya böyük yaxalıq) kimi də təsvir edilə bilər, çünki yarım pelerin paltar və palto ilə geyilir. Gümüşü qara tülkü, təbii və ya rənglənmiş Şimal tülkü, su samuru, yenot köpəyi xəz-dərilərindən hazırlanır.

Palantin uzunluğu 200-250 sm, eni 30-50 sm olan astarlı, geniş xəz şərfdir. Palantinlər samur, dələ, su samuru, sincab, köstəbək, dəniz pişiyi və digər növlərin xəz-dərilərindən hazırlanır.

Qorjetlər başı, pəncələri və quyruğu saxlanılmış xəzlərdən hazırlanır. İpək astarlı boruvari (bütöv dərilərdən) və ya düz (qarın xətti boyunca lay kəsilmiş) formada ola bilərlər. [34]

Ləçəklər paltar və ya kürk üzərində geyilən ipək astarlı, çətin biçim üsullu xəz bəzəkləridir.

Mufta düz, yastı, yuvarlaq formalı, tam və ya qismən xəzdən hazırlanmış, əlləri isitmək üçün istehsal olunan bəzəkdir.

Xəz şərflər 100-200 sm uzunluğunda, başlı, pəncəli, quyruqlu xəzlərdən hazırlanır və astarlara malikdirlər.

Boa 10 sm enində, 150-300 sm uzunluğunda və adətən astarsız tikilmiş xəz şərfdir. Eni 2 sm olan kiçik zolaqlara kəsilmiş xəzlərin tikilməsi ilə hazırlanır.

II.2. Qadın xəz geyimlərinə verilən ümumi istehlak tələbləri

Qadın xəz geyimləri məhsulun texniki, iqtisadi və keyfiyyət xüsusiyyətlərini müəyyən edən bir sıra tələbləri təmin etməlidir. Müasir tələblərin hazırlanması zamanı mütəxəssislər Texniki Estetik Ümumittifaq Elmi Tədqiqat İnstitutu (VNIITE) tərəfindən hazırlanmış təsnifatdan istifadə edirlər. Bu təsnifata uyğun olaraq qadın xəz geyimlərinə verilən tələblər iki qrupa bölünür:

1) Qadın xəz geyimlərinin insan bədəninə uyğunluğuna, fiziki uyğunluğuna, estetik uyğunluğuna, müasir səviyyəyə uyğunluğuna verilən istehlak tələbləri - özləri də aşağıdakı göstəricilərə bölünürlər:

- sosial;
- funksional;
- bədii-estetik;
- ergonomik;
- texniki (istismar).

2) Göstəriciləri təmin etməyə yönəldilmiş, konstruksiyanın texniki mükəmməllik dərəcəsini təyin edən, qadın xəz geyiminin istehsalı və istehlakı üçün minimal xərcləri olan layihənin hazırlanması və istehsal texnikasının texniki mükəmməllik dərəcəsini müəyyən edən göstəricilərin verilməsinə yönəldilmiş texniki-iqtisadi tələblər – özləri də siniflərə bölünərək aşağıdakı kimi göstərilir:

- standartlaşdırma;
- konstruksiya və texnologiyanın unifikasiyası;
- konstruksiyanın texnolojiliyi;
- layihələşdirilmiş məmulatın əlverişliliyi.

Qadın xəz geyimlərinə verilən istehlak xüsusiyyətləri aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- xəz geyimlərinin istehlakının məqsədini və şərtlərini nəzərə almaq;
- elmin və texnikanın müasir nailiyyətlərini, habelə əhalinin tələb və ehtiyac strukturundakı dəyişiklikləri əks etdirmək;
- xəz geyimlərinin keyfiyyətini, satışını və istehlak səmərəliliyini artırmaq üçün

istehlakçı tələblərinin hərtərəfli nəzərə alınmasını təşviq etmək.

Daha ətraflı olaraq qadın xəz geyimlərinə verilən istehlak tələblərinə nəzər salaq.

Sosial göstəricilərə – xəz geyimlərinin istehlak tələbatının proqnozunun verilmiş hədəf funksiyaya uyğunluğu, məhsulun rəqabət qabiliyyəti və modellərin patent təmizliyi, ölçü-uzunluq çeşidi və istehlakçıların antropometrik məlumatlarının uyğunluğu aiddir.

Funksional göstəricilər – ölçüsü, forması, konstruksiyası, materialları baxımından qadın xəz geyimləri ilk növbədə əsas müəyyən məqsədə, istismar şəraitinə və istehlakçıların ölçülərinə və cəki-yaş qruplarına uyğun olmalıdır, yəni onun üzərinə qoyulmuş funksiyanı təmin etməlidir, həyat tərzinə, yaşayışa, müasir hərəkət üsullarına, konkret istismar mühitinə, məşğuliyyətə və sairə uyğun olmalıdır.

Bədii-estetik göstəricilər – zahiri formaların ifadəliliyi, gözəlliyi və zərifliyinə, xəz geyimlərinin bədii tərtibatının insanın yaşına, bədən quruluşuna və zahiri görünüşünə uyğunluğuna, müasir üsluba və dəbə uyğunluğuna verilən tələblərdir. Modelin konstruktiv nəticəsi materiallara, aksesuarlara, bəzək detallarına uyğun olmalıdır. Uyğun estetik göstəricilərin olmaması qadın xəz geyimini yararsız bir məhsula çevirir.

Erqonomik tələblər – "insan - məhsul - mühit" sistemində qadın xəz geyimlərinin istehlakının (işlənməsinin) rahatlığını xarakterizə edir. Bu tələblər, həmçinin, xəz geyiminin insanın antropometrik məlumatlarına statistika və dinamikada uyğunluq dərəcəsini (insan bədəninin formasına mütənasiblik, məhsulun balansı və istismar zamanı geyimin deformasiyasının səviyyəsi) də xarakterizə edir. Erqonomik tələblər qrupuna xəz geyiminin gigiyenik xüsusiyyətləri, yəni mexaniki və kimyəvi təsirlərdən, mənfi ekoloji amillərdən qorunması, həmçinin dərinin təmiz saxlanılması, istilik itkisinin azaldılması, insan enerji ehtiyatlarının qorunması da daxildir. Səciyyəvi gigiyena tələblərinə xəz geyiminin istilik izolyasiya etmə xüsusiyyətləri, çəkisi, havakeçirtmə qabiliyyəti, hiqroskopikliyi daxildir. Bu qrupa daxil olan tələblər məhsulun xüsusiyyətlərindən, xəzlik yarımfabrikatın növündən, tük və dəri örtüyünün keyfiyyətindən, layihələndirilmiş məhsulun konstruksiyasından

çox asılıdır. [21, 31]

Texniki tələblər – Ən vacib texniki tələb etibarlılıqdır. Etibarlılıq - mürəkkəb xassədir və buraya müntəzəmlik, uzunömürlülük, davamlılıq, təmirə yararlılıq, xəz geyiminin mühafizə edilməsi kimi xassələr daxil edilir. Etibarlılıq xəz-dərinin və tikişlərin qırılma yüklərinə davamlılığı, geyim hissələrinin və kənarlarının forma sabitliyi, məmulatın dəri və tük örtüyünün, konstruksiya elementlərinin dağılmazlığı, sürtünməyə, mexaniki təsirə, işıqın, havanın, böcəklərin təsirinə, quru təmizlənmənin təsirinə davamlılığı ilə xarakterizə olunur. [4, 16]

Qadın xəz geyimlərinin istehlak xassələri istehsal olunduğu xammalın dəri və tük örtüyünün xassələrinin birləşməsi ilə müəyyən olunur. Tük örtüyü vacib xassələrə - sıxlıq, hündürlük, yoğunluq, davamlılıq, yumşaqlıq və s. xassələrə malikdir.

Qadın xəz geyimlərinin tük örtüyünün hündürlüyü vacib xassə göstəricilərindən biridir. Tük örtüyünün hündürlüyü xəz geyiminin istilik saxlama xassəsi ilə əlaqəlidir.

Qadın xəz geyimlərinin hazırlanması zamanı istifadə olunan xəz-dəri yarımfabrikatlarının tük örtüyünün hündürlüyü 10-120 mm arasında dəyişir.

Xəz geyimlərinin hazırlandığı xəz yarımfabrikatlarının tük örtüyünün hündürlüyü hər bir növ üçün müxtəlifdir. Tük örtüyünün hündürlüyü xəzlik heyvanın kryajından, yaşından, cinsindən, topoqrafik sahələrindən asılı olaraq dəyişilir.

Xəz-dərilər tük örtüyünün hündürlüyündən asılı olaraq Cədvəl 5-də göstərilən qruplara bölünür.

Cədvəl 5: Xəz-dərilərin tük örtüyünün hündürlüyünə görə qruplaşdırılması

Qrup	Tük örtüyünün hündürlüyü	Xəz-dərinin növü
Çox uzun tüklü	90 mm-dən uzun	Canavar, porsuq, ayı
Uzun tüklü	50-90 mm	Tülkü, Şimal tülkü
Orta uzunluqlu tüklü	25-50 mm	Su samuru, dələ, qunduz
Qısa tüklü	15-25 mm	Sincab, dağsiçanı
Çox qısa tüklü	15 mm-dən qısa	Köstəbək, sünbülqıran

Qadın xəz geyimlərinin istilik saxlama qabiliyyəti və geyilməyə qarşı davamlılığı tük örtüyünün sıxlığından asılıdır. Tük örtüyünün sıxlığı vahid sahəyə (1

sm²) düşən tüklərin sayı ilə müəyyən olunur. Xəzin topoqrafik hissələrindən asılı olaraq tük örtüyünün sıxlığı da dəyişilir.

Təcrübələr göstərir ki, heyvanın soyuğa qarşı həssas olan hissəsi daha sıx tük örtüyünə sahib olur.

Qadın xəz geyimlərinin hazırlanması zamanı istifadə olunan xəz-dəri yarımfabrikatları tük örtüyünün sıxlığına görə Cədvəl 6-da göstərilən qruplara bölünür.

Cədvəl 6: Xəz yarımfabrikatlarının tük örtüyünün sıxlığına görə qruplaşdırılması

Qrup	Tük örtüyünün sıxlığı, min ədəd/sm²	Yarımfabrikat növü
Çox sıx tüklü	20-dən çox	Su samuru, qunduz, Şimal tülkü, ağ dovşan
Sıx tüklü	12-dən 20-ə qədər	Boz dovşan, ondatra
Orta sıxlıqlı tüklü	6-dan 12-ə qədər	Tülkü, canavar, dələ
Seyrək tüklü	2-dən 6-a qədər	Porsuq, marmot, qaragül
Çox seyrək tüklü	2-ə qədər	Sünbülqıran, dağsiçanı, ayı

Tükün yoğunluğu da tük örtüyünün sıxlığı ilə eyni xüsusiyyətlərə təsir göstərir. Tükün yoğunluğu uc hissənin ən geniş yerindən ölçülür. Tükün yoğunluğu heyvanların cinsindən və ilin fəslindən asılı olaraq dəyişə bilər. Ost tüklərin yoğunluğu 40-150 mkm, tiftik tüklərinin yoğunluğu isə 10-40 mkm aralığında ola bilər.

Tük örtüyünün yumşaqlığı əyilmə zamanı tükün göstərdiyi müqavimət dərəcəsidir. Tükün yumşaqlığı onun mikro quruluşundan, tükün yoğunluğunun uzunluğuna nisbətindən asılıdır.

Cədvəl 7-də xəz yarımfabrikatlarının tükün yumşaqlığından asılı olaraq qruplaşdırılması verilmişdir.

Cədvəl 7: Xəz yarımfabrikatlarının tükün yumşaqlıq dərəcəsinə görə qruplaşdırılması

Tükün yumşaqlıq dərəcəsi	Yarımfabrikatın növü
Çox yumşaq və ya ipək	Ağ dovşan
Yumşaq	Samur, dələ
Yarıyumşaq	Tülkü, safsar, mink
Qabatəhər	Su samuru, qunduz
Qaba	Sibir porsuğu, canavar, ayı

Tükün dəri ilə əlaqəsinin möhkəmliyi 1mm^2 sahədə olan tüklərin dəridən qopardılması üçün tələb olunan qüvvə ilə xarakterizə olunur. Bu göstərici xəzin davamlılığına, həmçinin xəz sənayesində dərilərin emal olunma qabiliyyətinə də təsir göstərir. Tükün dəri ilə əlaqəsinin möhkəmliyi əhəmiyyətli dərəcədə tükün derma qatının hansı dərinliyində yerləşməsindən asılıdır.

Qadın xəz geyimləri həm təbii rəngli, həm də boyanmış ola bilərlər. Xəzlər rənglənmə xarakterinə görə bir rəngli, hissə-hissə boyanmış və xallılara bölünür. Tük örtüyünün rəngi heyvanın növündən, yaşından, cinsindən, ilin mövsümündən və digər amillərdən asılıdır. [25]

II.3. Qadın xəz geyimlərinin hazırlanmasında istifadə olunan xəz yarımfabrikatlarına aid standartlar və xəz mallarının sortlaşdırılması

Standart – standartlaşdırma obyektı üçün normalar, qaydalar, tələblər toplusunu müəyyən edən və səlahiyyətli orqan tərəfindən təsdiq edilmiş standartlaşdırma üzrə normativ-texniki sənəddir.

SSRİ-də xəz xammalının standartlaşdırılması 1925-ci ildə başlamışdır. Hal-hazırda xammalın bütün növləri üçün (ayrı-ayrılıqda və ya bir neçə əlaqəli növlər üçün) standartlar müəyyən edilmişdir.

Xəz xammalı üçün standartların quruluşu üç bölmədən ibarətdir:

- Birinci bölmə - texniki tələblər;
- İkinci bölmə - qəbul qaydaları və keyfiyyətə nəzarət metodları;
- Üçüncü bölmə - qablaşdırma, markalama və nəql edilmə.

Standartların birinci bölməsində xammal növünün adı və xüsusiyyətləri, ilkin emalın - soyulma, hamarlaşdırma, konservləşdirmənin keyfiyyətinə verilən tələblər, habelə təqdim olunan göstəricilərə (kryajlar, ölçülər, sortlar, qüsurlar və s.) uyğun olaraq çeşidlənmə (sortlaşdırılma) qaydalarına qoyulan tələblər göstərilir.

Standartların ikinci bölməsində xammalın qəbul qaydaları və onun keyfiyyətinə nəzarət üsulları müəyyən edilmişdir.

Standartların üçüncü bölməsi QOST 12266–89 əsasında qablaşdırma, markalama və nəql etmə qaydalarını müəyyənləşdirir.

Aşağıda təqdim olunan göstəricilər üzrə xəz mallarının sortlaşdırılması haqqında məlumatlar verilmişdir. [29]

Xəzlərin kryajlara görə sortlaşdırılması. Xəzlərin kryajlara görə sortlaşdırılması coğrafi dəyişkənliyə görə baş verir.

Coğrafi dəyişkənliyin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq xəz heyvanlarının dəriləri kryajlara bölünür. Kryaj ölkənin müəyyən coğrafi bölgələrində yaşayan heyvan növünün xəz-dərilərinə xas olan əmtəə xassələrinin birləşməsidir. Kryajın adı heyvanın yaşadığı coğrafi ərazinin adına uyğundur. Müəyyən növün kryajlarının sayı bu növ heyvanların yayılma genişliyindən və müxtəlif yerlərdə yaşamağından

asılıdır. Beləliklə, meşələrdə, çöllərdə, səhralarda, dağlarda yaşayan qırmızı tülkünün 38 kryajı (Kamçatka, Yakut, Amur, Primorsk, Zabaykalsk, Lensk, Yenisey, Tomsk, Altay, Tobolsk, Qərbi Sibir, Şimali Ural, Şimal, Cənubi Mərkəzi, Cənubi, Semey, Şimali, Qafqaz və s.), dələnin 10 kryajı, həyat tərzı su ilə sıx bağlı olan su samurunun 2 kryajı vardır.

Xəzlərin ölçülərə görə sortlaşdırılması. Xəzlər heyvanların cins fərqləri, yaşa görə dəyişkənliyi və fərdi xüsusiyyətləri üzrə ölçülərə görə sortlaşdırılır. Xammal növlərinin əksəriyyəti böyük, orta, kiçik ölçülərə bölünür. Ölçülərə görə qunduz, porsuq, Sibir siçovulu, marmot, safsar və ayı xəzləri sortlaşdırılır.

Xəzlərin rənglərə görə sortlaşdırılması (rəng kateqoriyaları). Rəngi olduqca fərqlənən bəzi xəz xammalı növlərinin (samur, Sibir porsuğu, ayı, gümüşü-qara və platin tülkü və s.) xəz-dəriləri bir sıra rəng kateqoriyalarına görə sortlaşdırılırlar. Tük örtüyünün rənginə görə vəhşi tülkələrin xəzləri adi tülkü (qırmızı və ya qızılkəpənək), xaçşəkilli tülkü, bozdöş tülkü, qonur-qara tülkü növlərinə bölünür. Ümumiyyətlə, samur dəriləri üçün yeddi rəng, qunduz üçün yeddi rəng, gümüşü-qara tülkələr üçün üç rəng və s. kateqoriyası müəyyənləşdirilmişdir. [37]

Xəzlərin çeşidlərə görə sortlaşdırılması. Çeşid ölkənin müəyyən bir bölgəsində rast gəlinən və tük örtüyü təxminən eyni inkişaf (yetkinlik) dərəcəsinə sahib olan müəyyən növ heyvanların xəz-dərilərinin əmtəə xüsusiyyətlərinin məcmusudur. Tük örtüyünün və dəri toxumasının əmtəə xüsusiyyətlərinin mövsümi dəyişməsi heyvan dərilərinin müxtəlifliyini təyin edən əsas əlamətdir. Əlavə əlamət isə dəri toxumasının pigmentasiya intensivliyidir.

Tük örtüyünün vəziyyətindən asılı olaraq xəzlər I, II, III və IV sortla bölünürlər.

I sortla tük örtüyü tam inkişaf etmiş, lakin hələ bahara doğru nazıqlaşmaya başlamayan, sıx, parlaq, bərabər uzanan qıl tükləri və sıx tiftik tükləri olan, payızda tüktökmə bitdikdən sonra, qışda ovlanan heyvanların ən yüksək keyfiyyətli xəzləri aiddir. Qıl və tiftik tükləri böyüməni tamamlamışdır, onların kökləri buynuzlaşmış və örtülü vəziyyətdədir. Xəz-dərinin ləti nazıq, elastik, sıx, təmiz və ya uclarda kiçik pigmentli ləkələrə malikdir.

II sortla hələ tam uzanmamış qıl və tiftik tükləri olan, hələ inkişaf etməmiş qış

tük örtüyü ilə tam örtülməmiş, payızın axırlarında və ya yazın əvvəllərində ovlanmış heyvanların xəz-dəriləri aiddir. Bir çox növdə xəzlərin bəzi hissələrində tamamilə inkişaf etmiş түk örtükləri inkişaf etməmişlərlə əvəz olunur. Lət zəif görülür və ya dərinin ayrı hissələrində qalır, göylükdən təmizlənir.

III sorta payız fəslinin ikinci yarısında tam inkişaf etməmiş qıl və tiftik tükli və lətin tünd (göy) dəri toxuması ilə ovlanan heyvanların xəz-dəriləri aiddir. Xəz-dərilər ya yay tükleri tam tökülmüş, ya da az miqdarda yanlarda, başda, pəncələrdə qalmış olur. Qış түk örtüyü isə boyunun yalnız yarısında və ya üçdə iki hissəsində olur. Qıl tükler sıx, lakin qısa olur, xəz hələ zəif inkişaf etmişdir. Tükün kökləri açıqdırlar, lət qalınlaşmışdır.

IV sorta yay və ya erkən payız xəz-dəriləri aiddir. Buraya tam inkişaf etməmiş qıl və tiftik tükli, qalınlaşmış, qaba, boş lətə və demək olar ki, xəzsiz və ya yenidən tükəlməyə başlamış, qısa, qaba түk örtüyünə sahib xəz-dərilər daxildir.

Tük örtüyünün tökülməsinin bitməsi ilə əlaqədar xəz heyvanlarının əsas növləri üçün ov vaxtları nizamlanmışdır. Cədvəl 8-də xəz heyvanlarının əsas növləri üçün ov vaxtları haqqında məlumat öz əksini tapmışdır.

Xəzlik heyvanlarının yay və erkən payız dərilərinin tədarükü və qəbul edilməsi qadağandır.

Cədvəl 8: Xəz heyvanlarının əsas növləri üçün ov vaxtları

Xəzlik heyvanlar	Ov vaxtları
Ayı	avqustun 20-dən noyabrın 30-dək
Porsuq	sentyabrın 1-dən noyabrın 15-dək
Dovşan, tülkü, ondatra	sentyabrın 15-dən fevralın 28 (29)-dək
Qunduz, su samuru, yenot	oktyabrın 1-dən fevralın 28 (29)-dək
Samur, Sibir siçovulu, dələ, vaşaq, Şimal porsuğu	noyabrın 1-dən fevralın 28 (29)-dək
Meşə dələsi, ağ safsar, korsak, gəlincik	noyabrın 1-dən (oktyabrın 15-dən) fevralın 28 (29)-dək
Sincab	martın 15-dən aprelin 30-dək, avqustun 15-dən oktyabrın 30-dək
Köstəbək	iyunun 25-dən oktyabrın 25-dək
Marmot	iyulun 15-dən avqustun 31-dək
Canavar, sünbülqıran, gəlincik, su siçovulu	məhdudiyyətsiz

Xəzlərin nöqsanlara görə sortlaşdırılması. Xəzlərin nöqsanlara görə qruplara bölünməsi dərilərin və ya tük örtüklərinin hər hansı bir qüsurunun mövcudluğundan və ölçülərindən asılı olaraq baş verir.

Tük örtüyünə və dərisi zədələnməmiş, ya da ölçüsü və əmtəə dəyəri baxımından əhəmiyyətsiz, “icazəli” nöqsanları olan xəzlər normal xəz hesab olunur. İcazə tədarük məqsədli xəz-dərilərdə endirimə səbəb olmayan kiçik qüsurdur.

Nöqsanlı dərilər qüsurların və onların kombinasiyası xarakterindən, ölçüsündən asılı olaraq kiçik, orta və böyük qüsurlara bölünürlər (qüsurların I, II, III, IV qrupları).

Cədvəl 9: Qırmızı tülkü dəriləri üçün nöqsan qrupları

Qırmızı tülkü xəz-dərisində olan yarığın ölçüsü	Endirim faizi	Nöqsan qrupu
10-25 sm uzunluqlu	10%	II nöqsan qrupu
26-50 sm uzunluqlu	25%	III nöqsan qrupu
50 sm-dən uzun	50%	IV nöqsan qrupu

Qüsurların cəmi dedikdə, eyni zamanda xəz-dəridə mövcud olan bir neçə qüsurla başa düşülür. İki və ya üç kiçik qüsurlu olan xəz-dərilər orta nöqsanlı sayılır. Böyük nöqsanlı xəz-dərilərə isə iki orta nöqsanlı və ya bir orta nöqsanlı, iki-üç kiçik nöqsanlı xəz-dərilər daxildir. Bir orta nöqsanlı və bir kiçik nöqsanlı xəz-dəri 35% endirimlə qəbul olunur.

Qüsurların son qrupu üçün müəyyən edilmiş normadan artıq qüsurları olan, həmçinin ovlanması qadağan edilmiş müddətdə əldə edilmiş və buna görə də kommersiya keyfiyyətlərinə malik olmayan çürümüş, yanmış, güvə və dəri yeyənlər tərəfindən zərər görmüş xəz-dərilər qeyri-standart hesab olunur. [19]

II.4. Qadın xəz geyimlərinin keyfiyyət göstəricilərinin təyini metodları

Qadın xəz geyimlərinin keyfiyyəti onun dizaynından, istifadə olunmuş yarımfabrikatın, astarlıqların və digər materialların keyfiyyətindən, həmçinin tikilmə keyfiyyətindən asılıdır.

Keyfiyyəti yoxlayarkən, ilk növbədə bu məhsulun texniki təsvirə və standartın tələblərinə uyğun olaraq təsdiq edilmiş nümunəyə uyğunluğunu müəyyənləşdirirlər. Xarici görünüşün uyğunluğunu müəyyən edərkən, xəz uyğun ölçülü bir manekənə geyindirilir, düymələri düzəldilir və daha sonra baza nümunəsi və texniki təsvirlə müqayisə edilir. [28]

Qadın xəz geyimlərinin istehsalı üçün istifadə olunan xəz yarımfabrikatlarına verilən tələblər olduqca müxtəlifdir. Bu müxtəliflik onların keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üçün fərqli üsulların tətbiqini zəruri edir. [6]

Qadın xəz geyimlərinin keyfiyyəti aşağıdakı üsullarla qiymətləndirilir:

- Orqanoleptik;
- Geyim təcrübəsi;
- Laboratoriya.

Qadın xəz geyimlərinin keyfiyyət qiymətləndirilməsi ilk növbədə orqanoleptiki şəkildə aparılır. Xəz sənayesində xəz-dərilərin diqqətli şəkildə yoxlanılması, dartılması və əyilməsi keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi zamanı orqanoleptik üsuldan tez-tez istifadə edilir. Tədqiq etdiyimiz xəz məhsulunu yoxlayarkən ilk növbədə hissiyyat üzvlərimiz vasitəsilə onun keyfiyyətini qiymətləndirməyə çalışırıq.

Orqanoleptik üsulla xəzin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün təcrübəli mütəxəssisləri və işçiləri bu işə cəlb edirlər. Təcrübəli mütəxəssislər xəz-dərinə əl ilə yoxlayaraq, tük örtüyünün yumşaqlığından və digər keyfiyyətlərindən asılı olaraq xəzi müəyyən qrupa daxil edirlər.

Digər metodlardan öncə orqanoleptik üsuldan istifadə olunmasına səbəb bu üsulun sadə olması, nəticələrin tez bir zamanda əldə edilməsi, mürəkkəb cihazların istifadə olunmaması və əlavə xərclərin tələb edilməməsidir. [36]

İnsanın hissiyyat üzvləri vasitəsilə orqanoleptik qiymətləndirmə aparılır. Hissiyat üzvlərinin iştirakından və qiymətləndirilən keyfiyyət göstəricilərindən asılı olaraq, orqanoleptik metod 5 yarımqrupa - lamisə, vizual, dad, qoxu və audio yarımqruplarına bölünür.

Qadın xəz geyimlərinin orqanoleptik qiymətləndirilməsi zamanı lamisə və vizual metodlardan istifadə olunur. Xəz geyimlərinin bu cür qiymətləndirilməsi ticarətdə geniş yer tutur. Çox zaman alət metodundan istifadə edərək xəz-dərinin keyfiyyətinin müəyyən bir göstəricisinin obyektiv qiymətləndirilməsi təcrübəli bir işçinin orqanoleptik qiymətləndirməsi ilə üst-üstə düşür.

Orqanoleptiki üsulla xəz geyimlərinin xarici görünüşü, tikişləri, məhsulun ölçüsü, tük örtüyünün sıxlığı və elastikiyi, hündürlüyü, tükün dəri ilə əlaqəsinin möhkəmliyi, tük örtüyünün rənginin quru və nəm vəziyyətdə sürtünməyə qarşı davamlılığı, tüklərin düzlüyü, rast gəlinən nöqsanlar yoxlanılır.

Xəz geyimlərinin tikişləri düz olmalıdır və tikişlərin sayı, uzunluğu müəyyən tələblərə cavab verməlidir. Xəzlərin əllə tikilməsi zamanı 5 sm-da 15-20 tikiş olmalıdır. Xəz geyiminin astarının tikilişi zamanı 5 sm-da tikişlərin sayı 15-20 olmalıdır.

Xəz geyimlərinin xarici görünüşünün qiymətləndirilməsi zamanı məhsulun verilmiş tələblərə uyğunluğu, düzgün bəzədilməsi, tikişlərinin düzgünlüyü və s. yoxlanılır. Bunun üçün məhsul masaya sərilir və ya manekenə geyindirilir. Gündüz işığında və ya 20-30 lüks intensivliyi olan süni işıqlandırma ilə xəz geyiminə baxılır. Xarici görünüşün yoxlanılması əvvəlcə yaxın məsafədə, sonra isə 2 m məsafədən aparılır. [4]

Xəz geyiminin ölçüsü məhsul üçün ölçü cədvəllərindəki məlumatlar və sənaye standartlarının tələbləri ilə müqayisə edilərək yoxlanılır. Məhsul hissələrinin ölçüləri də eyni qaydada yoxlanılır.

Xəz geyiminin tük örtüyünün sıxlığı və elastikliyi müxtəlif yerlərdə tüklərin əksi istiqamətində əlimizi keçirməklə yoxlanılır. Bu zaman xəzdə addımlar yaranmırsa, tük örtüyünün sıxlığı və elastikliyi normaya uyğundur. Tüklərin ilkin vəziyyətə daha tez qayıtması elastikliyin yaxşı olduğunu göstərir. Sınaq prosesində qırıqların,

çöküntülərin olması, tük örtüyünün çirklənməsi və digər qüsurlar da yoxlanılır. Qırılmış xəz-dərilərdən hazırlanan məhsullarda qırılmanın keyfiyyəti, qıl tüklərin olmaması yoxlanılır. Qısa tüklü xəzlərdən hazırlanan məhsullarda tüklər elastik, qıvrımlı, yumşaq olmalıdır.

Tük örtüyünün hündürlüyü hər bir xəz geyimi üçün standartların tələbləri ilə müqayisə olunmaqla, tükün gövdəsindən başlayaraq ucuna qədər ± 1 mm dəqiqliklə ölçülür.

Xəz geyimində tükün dəri ilə əlaqəsinin möhkəmliyi təxminən 1 sm^2 sahədə olan bir dəstə tükün qaldırılması ilə yoxlanılır. Tutulan dəstədən olan tüklərin əksəriyyəti dəridən ayrılıbsa, onda məhsul tük və dəri toxuması arasında möhkəm əlaqə tələbinə cavab vermir. Tüklərin dəstəsi dəri toxumasının bir təbəqəsi ilə birlikdə ayrılıbsa, onda məhsul dəri toxumasının minimum möhkəmlik həddinə cavab vermir.

Tük örtüyünün rənginin quru və nəm vəziyyətdə sürtünməyə qarşı davamlılığının yoxlanılması aşağı təzyiqdə ağ fırça və ya pambıq çubuqla 10 sm uzunluğunda olan hissədə aparılır. Məhsulu nəm vəziyyətdə sınaqdan keçirdikdə isə əvvəlcə bez və ya pambıq suda isladılır. Rəng davamlı deyilsə, tük örtüyünün rəngi pambıq və ya fırçaya keçir.

Tük örtüyünün yolverilməz qüsurlarına kövrəklik (dovşan xəzləri istisna olmaqla), məhsulun müxtəlif hissələrində keçəlləşmə, rəngləmələrin qeyri-bərabərliyi, tükün dəri toxuması ilə zəif əlaqəsi, zəif rəngləmə, ləkələr, nümunə ilə müqayisədə seyrək tük örtüyü daxildir.

Cədvəl 10: Xəzlərin orqanoleptik qiymətləndirilməsi

Göstərici	Maksimum bal	Keyfiyyət qiymətləndirilməsinin azaldılmasının mümkün həddləri (bal)
Ümumi qiymət	40	2-8
Tük örtüyünün keyfiyyəti	16	2-3
Dərinin keyfiyyəti	10	1
Koloristik tərtibat	14	2-4

Cədvəl 11: Orqanoleptik tədqiqatların nəticələri

Meyarlar	Su samuru 1	Su samuru 2	Tülkü	Yenot
Rəng	Tünd qəhvəyi	Kül qəhvəyi	Qumlu	Qara
Tiftik tüklərin uzunluğu	0,8 sm	0,7 sm	4 sm	2 sm
Qıl (ost) tüklərin uzunluğu	1,5 sm	1,5sm	6,5 sm	4 sm
Yumşaqılıq	Yumşaq	Yumşaq	Orta yumşaqılıq	Qabatəhər
Parlaqlıq	Güclü	Orta	Yoxdur	Güclü
Xəz-dərinin sərtliyi	Orta yumşaqılıq	Yumşaq	Sərt	Sərt
Xəz dərinin elastikliyi	Yüksək	Yüksək	Orta	Aşağı

Xəz geyimlərinin keyfiyyət göstəricilərinin orqanoleptik üsullarla qiymətləndirilməsinin keçirildiyi otaqlar standartlarda göstərilən şərtlərə uyğun olmalıdır. Otağın temperaturu 18-20°C, nisbi rütubəti isə 70-75% arasında olmalıdır. Altı ekspertin qiymətləndirmə aparması üçün otağın genişliyi 12-20 m² nəzərdə tutulmuşdur.

Tədqiqat aparılan zaman, tez-tez “geyim təcrübəsi” metodundan istifadə olunur. Bunun üçün yeni texnologiya ilə hazırlanmış yarımfabrikatdan xəz məhsulları hazırlanır və geyinilmək üçün müəyyən sayda insanlara verilir. Məsələn, xəzi yeni texnologiyaya əsasən hazırlanmış boyalarla rəngləyirlər və xarici mühit amillərinin təsiri altında xəzin rənginin necə dəyişiləcəyini öyrənmək istəyirlər. Bu zaman “geyim təcrübəsi” metodundan istifadə edilir, hazırlanmış xəzlər müəyyən sayda insanlara verilir və vaxtaşırı olaraq yoxlanılır. [12]

Laboratoriya metoduna mikroskopik, kimyəvi və fiziki-kimyəvi analizlər daxildir.

Mikroskopik analiz zamanı istehsal zamanı xəz-dəridə baş verən dəyişikliklər, tükün qalınlığı, tükün quruluşu təyin edilir.

Kimyəvi analizlərlərdən xəz-dəridə nəm, kül, yağ, mineral maddələrin miqdarının standartlarda verilən tələblərə uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə edilir.

Kimyəvi tərkibin standartlara uyğunluğu müəyyən olunduqdan sonra qadın xəz geyimləri fiziki-mexaniki sınaqlara məruz qalır. Bu sınaqlar zamanı xəzin geyilməyə qarşı davamlılığı, tük örtüyünün uzanma gücü, rənginin davamlılığı, elastikliyi, sıxlığı, istiliksaxlama qabiliyyəti və s. göstəricilər müəyyən edilir.

Xəz geyimlərinin keyfiyyət göstəricilərinin təyini metodlarından biri də ekspert metodudur. Digər metodlarla qiymətləndirmə mümkün olmadıqda ekspert metodundan istifadə olunur. Bu metodda qiymətləndirmə bir qrup ekspertin fikirlərinə əsaslanaraq aparılır. Ekspert metodundan əldə olunmuş nəticələr həmişə istehlakçıların fikirləri ilə uyğunlaşmır.

Digər bir qiymətləndirmə metodu sosioloji metoddur. Bu metod istehlakçıların xəz geyimi haqqında fikirlərinin toplanması və təhlil olunmasına əsaslanır. Bu fikirlər xəz geyiminin istehlakı müddətində formalaşır. [7]

II.5. Standart üzrə nümunənin seçilməsi və nəticənin hesablanması

Kimyəvi analizlər və fiziki-mexaniki sınaqlar orta nümunə üzərində aparılır. İstehsal və ya elmi-tədqiqat işi prosesində istənilən analizin icrası zamanı təhlil edilən obyektin real vəziyyətini əks etdirən etibarlı nəticə yalnız diqqətlə seçilmiş orta nümunə ilə əldə edilə bilər, buna görə də onun seçilməsi qaydaları dövlət standartları ilə məhdudlaşdırılır.

Ümumiyyətlə dəri və xəz istehsalında partiyalar xammal, dəri və ya xəzin analitik xüsusiyyətlərini təşkil edir. Partiya yüzlərlə, hətta minlərlə dəridən ibarət ola bilər və analiz üçün bunlardan yalnız bir neçəsi seçilir.

Xəzlərin kimyəvi tərkibini və fiziki-mexaniki xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün 100 xəzdən ibarət olan bir partiyadan 3 ədəd, 100-dən 625-ə qədər xəz olan partiyadan isə 5 ədəd nümunə götürülür. Partiyadakı xəzlərin sayı 625-dən çox olduğu halda təhlil üçün seçiləcək nümunələrin sayı $n = 0,2 \times x$ düsturu ilə müəyyən olunur. Xəz dərilərinin mexaniki və fiziki xüsusiyyətlərinə, kimyəvi tərkibinə nəzarət etmək üçün eyni növbədə işləyən işçi qüvvəsi tərəfindən hazırlanmış xəzlərdən 5 ədəd nümunə seçilir.

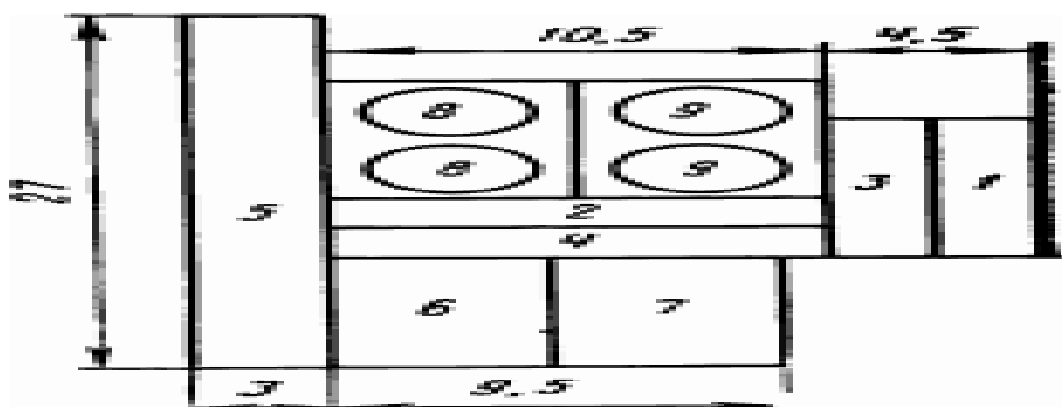
İlk obyekt partiyadan sərbəst qaydada, sonrakı obyektlərin hər biri isə x/p düsturuna uyğun olaraq seçilir. Məsələn, 625 xəzdən ibarət olan partiyadan 5 obyekt seçilməlidir. Sərbəst şəkildə seçilən ilk obyektin nömrəsi 6-dır. Digər dörd obyekt $x/p=625/5=125$ -ə əsasən seçilməlidir. Seçilən obyektlərin nömrəsi 131, 256, 381, 506 olmalıdır.

Seçilmiş obyektlərdən müəyyən ölçülü sahələr kəsilir, bu da orta nümunəni təşkil edir. Topoqrafik sahələrin quruluşundakı fərq xəzin fiziki-mexaniki xüsusiyyətləri və kimyəvi tərkibində əks olunur, buna görə də nümunənin kəsilməli olduğu hissə dövlət standartları ilə ciddi şəkildə tənzimlənir.

Bəzi sınaqlar hissələr kəsilmədən aparılır. Bütün hallarda nümunələr növbə ilə xəz-dərinin sağ və sol hissələrindən götürülür. Fiziki və mexaniki sınaqlar üçün kəsilmiş bütün hissələr nömrələnir və oxlarla onurğa boyunca və onurğadan sahəyə

doğru istiqamətlər göstərilir. Xəz-dərilərdən tüklər maşın №000-la səliqəli şəkildə kəsilir. Kimyəvi analiz üçün nümunələr dərhal 0,01 q dəqiqliklə çəkilir və doqranılır. Hər bölmə daxilində fiziki və mexaniki sınaqlar üçün nümunələr QOST 938.0–75-ə uyğun olaraq müəyyən edilmiş sistemə əsasən (Şəkil 10) yerləşdirilir.

Şəkil 10: Nümunənin müxtəlif sınaqlar üçün ayrılmış hissələrinin xəz-dəri sahəsində yerləşmə sxemi: 1, 3 - nümunələrin uzununa istiqamətdə uzanmasının yoxlanılması üçün ayrılmış hissələr; 2, 4 - nümunələrin eninə istiqamətdə uzanmasının yoxlanılması üçün ayrılmış hissələr; 5 - Xaylov cihazında quru və nəm sürtünmə gücünün müəyyən edilməsi üçün ayrılmış hissə; 6, 7 - çoxsaylı əyilməyə davamlılığın yoxlanılması üçün ayrılmış hissələr; 8, 9 - örtüyün sürtünməyə qarşı davamlılığının yoxlanılması üçün ayrılmış hissələr

Aşılایıcı ekstraktları və sintetik aşılایıcı maddələri təhlil edərkən nümunə götürülən qablaşdırmaların sayı ümumi qablaşdırma sayından asılı olaraq dəyişir. Qablaşdırmaların sayı $x < 50$ olduqda, $n=2$ sayda, $x=50-100$ olduqda, $n=3$ sayda, $x > 100$ olduqda $n=0.3\sqrt{x}$ düsturundan alınmış nəticəyə uyğun sayda qablaşdırmadan nümunə götürülür. Nəzərdə tutulmuş qablaşdırmalar bütün partiya üzrə bərabər paylanmalıdır. Bütün qablaşdırmalardan götürülmüş nümunələr yaxşıca qarışdırılır. Kvadrat formasında səthə yayılır, sonra dioqanallar üzrə dörd hissəyə bölünür və iki qarşı-qarşıya dayanmış hissələrdən təxminən 1,5 kq ağırlığında orta nümunə götürülür. Nümunə götürülməsi ekstraktın rütubətindəki dəyişikliklərin qarşısını almaq üçün mümkün qədər tez aparılır.

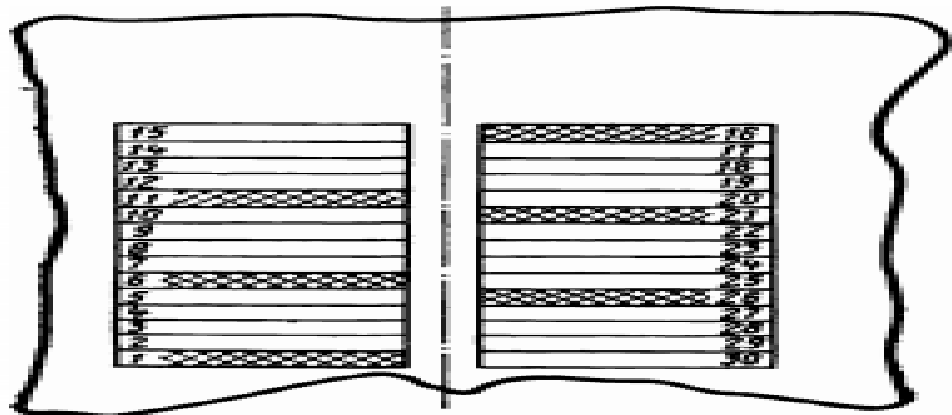
Asimmetrik saçaq üsulu ilə orta nümunənin götürülməsi. Müxtəlif amillərin və ya texnoloji parametrlərin tədqiqat nəticələrinin müqayisəsi üçün xəz-dərinin, yarımfabrikatın və ya xəz-dərinin topoqrafiyasının təsirini istisna etmək lazımdır. Bu vəziyyətdə orta nümunə götürmək üçün asimmetrik saçaq üsulundan istifadə olunur, bu üsul aşağıda göstərilmişdir.

Tələb olunan araşdırma sayını müəyyənləşdirirlər və hər variant üçün nəzərdə tutulan qrupa daxil olan nümunələrin (zolaqların) sayını təyin edirlər (adətən ən azı 5). Nümunələrin sayı nə qədər çox olarsa, variantı xarakterizə edən orta dəyər o qədər etibarlı olacaqdır. Nümunənin ölçüsü, aparılması lazım olan fiziki-mexaniki və ya fiziki sınaqlar dəsti ilə əvvəlcədən müəyyənləşdirilir, bütün nümunələr isə çəprək hissədə göstərilmiş düzbucağa uyğun olmalıdır.

Fərz edək ki, müxtəlif miqdarda amin qatranının daxil edilməsinin xrom aşılama xəz-dərisinin uzanma qabiliyyətinə necə təsir etdiyini təyin etmək lazımdır.

Daxil edilən qatranın miqdarı aşılama üçün hazırlanmış xəz-dəri kütləsinin 4, 6, 8, 10%-dir. Buna görə dörd eksperimental sınaq və bir nəzarət (qatransız) sınağı, cəmi beş sınaq aparırıq. Cəmi 30 ($5 \times 6 = 30$) olmaqla, altı nümunədən beş qrup seçirik. Aşılama üçün hazırlanmış xəz-dərinin çəprək hissəsində, onurğa xətti və periferik bölgələri istisna olmaqla, iki düzbucaqlı (Şəkil 11) çəkilir və hər tərəfdə 15 zolaq olmaqla 30 zolağa bölünür.

Şəkil 11: Asimmetrik saçaq üsulu ilə nümunənin seçilmə sxemi

Zolaqlar sol tərəfdə aşağıdan yuxarıya, sağ tərəfdə isə əksinə yuxarıdan aşağıya nömrələnir və məhz buna görə metod asimmetrik metod adlanır.

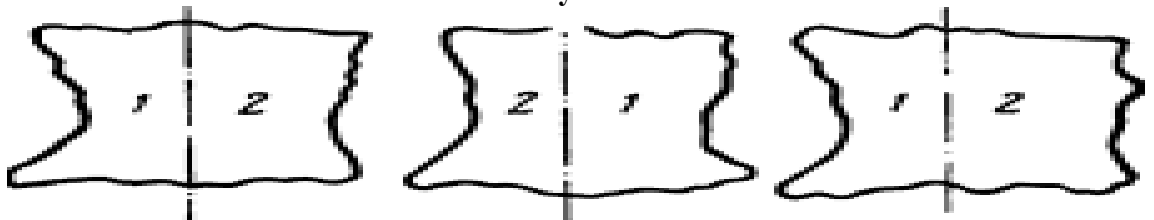
Birinci qrupa ilk 5 zolaqdan biri seçilir, sonrakılar isə 5-dən bir götürülür. Məsələn, birinci qrup üçün №1 zolaq seçilir, bu zaman qalanlar №6, 11, 16, 21, 26 olacaq (cəmi altı). İkinci qrupu № 2, 7, 12, 17, 22, 27, üçüncü qrupu - № 3, 8, 13, 18, 23, 28, dördüncü qrupu - № 4, 9, 14, 19, 24, 29 və beşinci qrupu - № 5, 10, 15, 20, 25, 30 zolaqlar təşkil edəcək.

Asimmetrik saçaq üsulu, araşdırılan seçimlərin sayından və arzu olunan

dəqiqlik dərəcəsindən asılı olaraq bir qədər dəyişdirilə bilər.

Yarılar metodu ilə orta nümunənin götürülməsi. Yarım sənaye şəraitində tədqiqat aparılarkən, eyni xəz-dərilərin simmetrik yarılarını müqayisə etməklə faiz keyfiyyətinin dəyişməsinin aşkar edildiyi yarılar metodundan geniş istifadə olunur, bu vəziyyətdə birinci yarı – nəzarət, ikincisi yarı isə - təcrübəvidir. Adətən, təcrübəvi və nəzarət yarılarından ibarət kiçik qruplar (10-25 ədəd) seçilir, sağ və sol yarılar növbələnirlər (Şəkil 12).

Şəkil 12: Yarılar metodu ilə nümunənin seçilməsi sxemi: 1 – nəzarət yarıları; 2 - təcrübəvi yarılar

Nəzarət yarısı standart üsul ilə, təcrübəvi isə dəri və ya xəzin keyfiyyətinin artırılması üçün istənilən prosesin mükəmməlləşdirildiyi və ya parametrlərinin dəyişdirildiyi yeni üsul ilə emal edilir. Müqayisə eyni xəz-dərilərdə aparıldığı üçün yarılarnın xüsusiyyətlərindəki sapmalar yalnız dəyişikliklərlə şərtlənəcək və texnoloji prosesə daxil ediləcəklər. [15]

Analizlər iki paralel sınaqda yerinə yetirilir. Sınaqlar zamanı alınmış nəticələr fərqli olarsa, onda orta qiymət aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$a_{or} = \frac{a_1 + a_2}{2}$$

Alınmış nəticələrin mütləq xətası aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\Delta = |a_1 - a_{or}| = |a_2 - a_{or}|$$

Mütləq xəta metodun düzgünlüyünü tam xarakterizə etmir. Hər hansı bir göstəricinin orta dəyəri 70% və mütləq xətası $\pm 0.4\%$ olarsa, bu kifayət qədər yüksək dəqiqlikdir, lakin 4.0%-ə bərabər olan göstərici üçün mütləq xətanın $\pm 0.4\%$ aşağı dəqiqliyi göstərir. Buna görə də nisbi xəta anlayışından istifadə edirlər. Alınmış nəticələrin nisbi xətası aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\delta = \frac{\Delta}{a_{or}}$$

Nisbi xəta 1-3% aralığında olarsa, analizlər olduqca etibarlı hesab olunur.

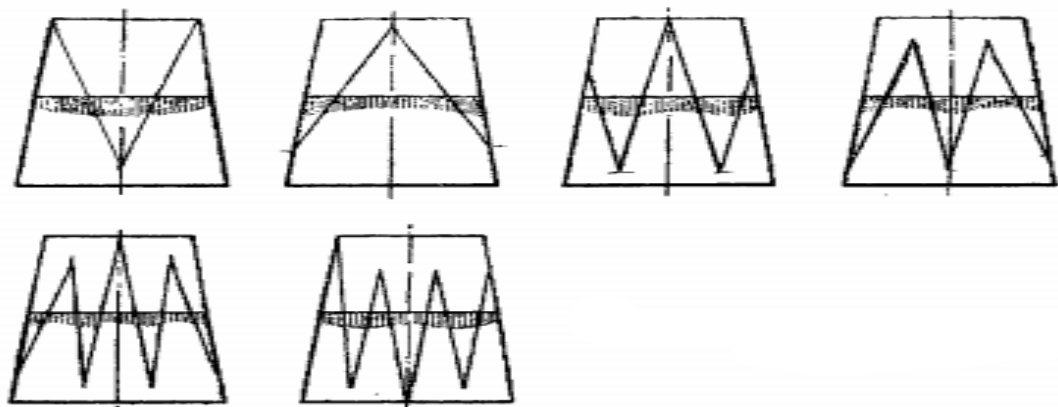
III FƏSİL. QADIN XƏZ GEYİMLƏRİNİN İSTEHLAK XASSƏLƏRİNİN EKSPERTİZASI

III.1. Qadın xəz geyimlərinin biçim və tikiş texnologiyasının ekspertizası

Xəz istehsalı zamanı əvvəlcə yarımfabrikat biçilir və ondan müəyyən xəz məhsulları - kürk, jaket, baş geyimləri, pelerin və s. tikilir. Biçimdən əvvəl xəzlik dərilər çeşidlənir, xəzlər növü, rəngi, tük örtüyünün xüsusiyyəti və dərinin keyfiyyəti ilə seçilir.

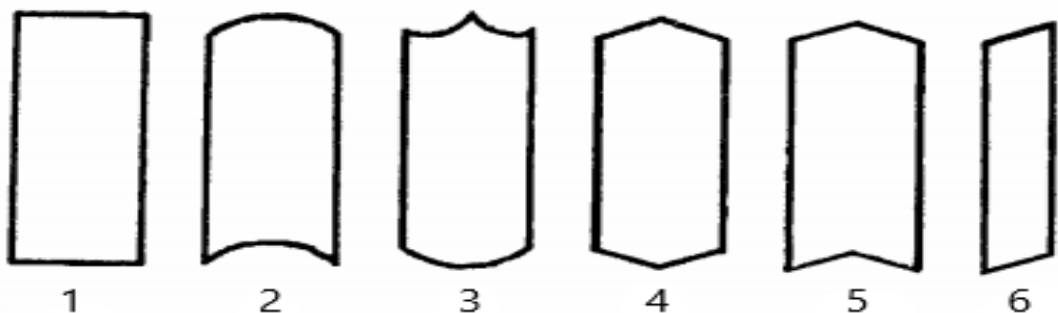
Biçim üsulları. Xəz istehsalı zamanı sadə və mürəkkəb biçim üsullarından (Şəkil 13) istifadə olunur.

Şəkil 13: Xəz-dərinin biçim üsulları

Sadə üsullar müxtəlif formalı şablonlar üzrə xəz-dərinin biçilməsinə əsaslanır. Bu şablonlar düzbucaqlı, oval, altıbucaqlı, pazşəkilli və paraleloqram şəkilli (Şəkil 14) olurlar.

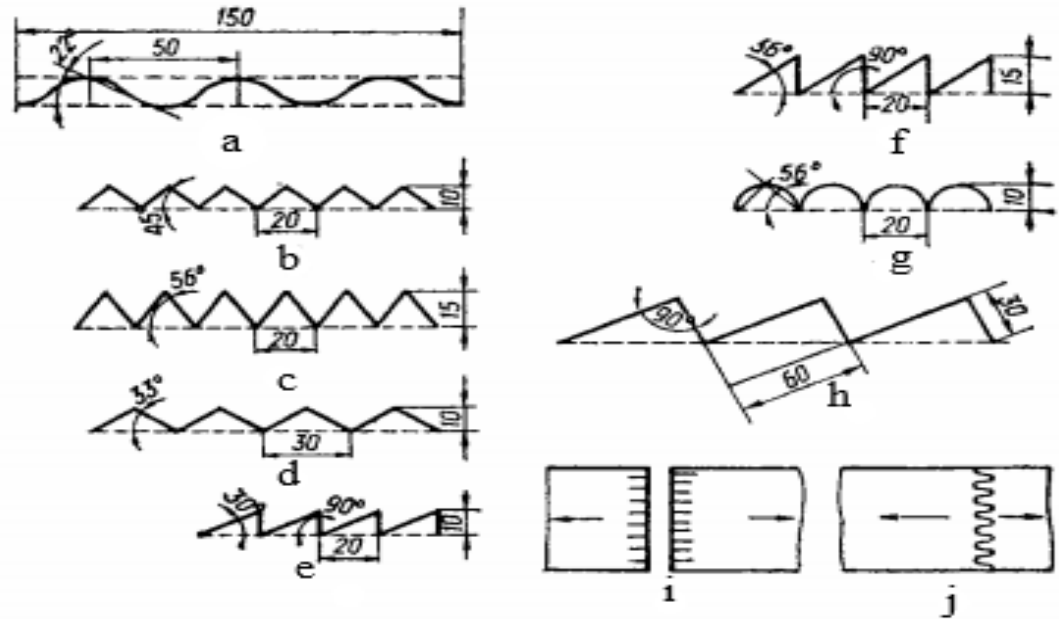
Şəkil 14: Xəz-dəriləri kəsmək üçün istifadə olunan şablonlar: 1 - düzbucaqlı; 2 - oval; 3 – bel şəkilli; 4 - altıbucaqlı; 5 - pazşəkilli; 6 - paraleloqram şəkilli

Sadə biçim üsullarına xəz-dərilərin birbaşa, oval və ya mişaraoxşar üsullarla

eninə birləşdirilmələri də (Şəkil 15) daxildir.

Şəkil 15: Xəz-dərinin müxtəlif formalarda birləşdirilməsi: a - dalğalı; b - kiçik konus; c - böyük konus; d - yastı; e - kiçik düzbucaqlı; f - böyük düzbucaqlı; g - yarım dairəvi; h - pilləli; i, j - birləşdirilmədən əvvəl və sonra fransız bıçqları

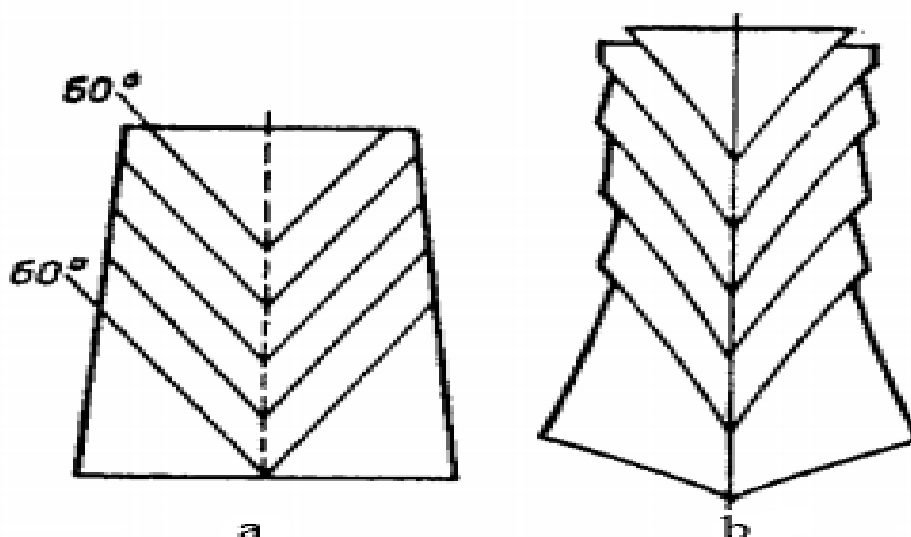
Birbaşa birləşmələrdə xəz-dərilərin boyun və dal hissələri kəsilir və lövhələrə tikilir. Tez-tez birbaşa üsulda dərilərin xəz tərəfdən birləşdiyi yerlərdə tüklər əks istiqamətdə aralanır, bele görünən tikişlər arzuolunmazdır. Tikişi görünməz etmək üçün birləşmənin konfigurasiyası dəyişdirilir, oval, konus və ya bıçqı şəkli verilir.

Biçim metodunun seçilməsi və kəsiklərin sayı xəzdən asılı olaraq dəyişir.

Mürəkkəb biçim üsullarına sürüşdürmə, endirmə, lehimləmə, atma, sökmə və dəşmə daxildir.

Sürüşdürmə ən çətin üsuldur, ancaq xəstəklərin əlavə edilməsi ilə xəz-dərilərin uzunluğunun artması sayəsində getdikcə daha çox istifadə olunur. Xəz-dərilərin onurğa xəttində tük düz yerləşir. Lakin onurğa xəttindən uzaqlaşdıqca onun istiqaməti tədricən dəyişir. Eyni zamanda, rəng, uzunluq, sıxlıq və adətən tük örtüyünün elatikliyi də dəyişir. Onurğa xətti xəz-dərinə iki simmetrik yarıya böldüyündən, biçim simmetrik şəkildə aparılmalıdır. Bir dərinin onurğa xəttinə nisbətini təyin edərkən sürüşdürmə bucağı ölçülür və bu dəyər xəz-dərinin digər yarısına köçürülür. Sürüşdürmə bucağının səhv seçilməsi xəz-dəri konfigurasiyasını kəskin şəkildə poza bilər.

Şəkil 16: Xəz-dərilər: a – sürüşdürmədən əvvəl; b – sürüşdürmədən sonra

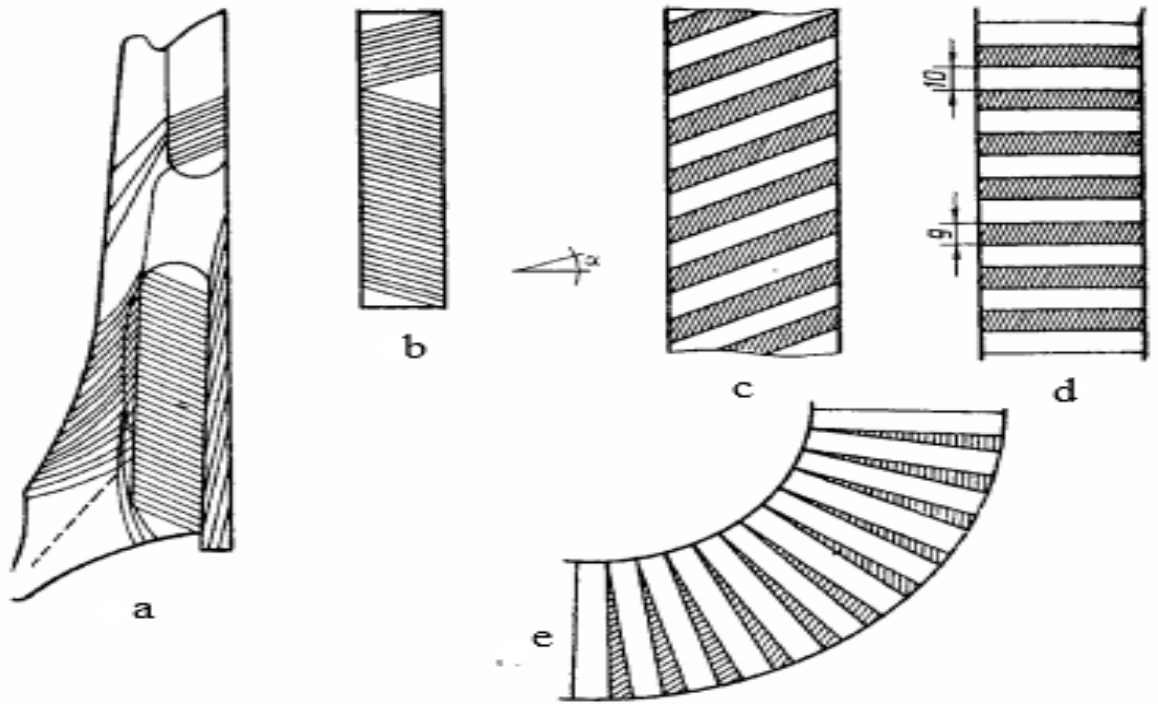
Endirmə - boyun və ya dal hissədəki xəz-dərinin uzunluğunu pazşəkilli qayıqlara kəsmək və böyük bucaq altında bir-birinə tikmək üsulu ilə uzunluğunu azaldaraq genişliyini artırmaq üçün istifadə olunur.

Lehimləmə (birləşdirmə) - biçim işinin ən zəhmətli və mürəkkəb üsuludur, lakin yaxşı nəticələr verir. Lehimləmədən əvvəl, iki xəz-dərinin uzunluğunu bərabərləşdirmək üçün onların ümumi uzunluğu yarıya bölünür, bölünmüş parça o qədər kəsilir ki, digər xəz-dərinin dal hissəsinə birləşdirilmiş parça orta uzunluqda olsun. Yaxalıqların, şalların, palantinlərin və digər məmulatların hazırlanması zamanı istifadə olunan fərqli uzunluqlu parçaların birləşdirilməsi də lehimləmə üsulu ilə baş verir.

Atma - onurğa xəttinə paralel və ya ona dik olan (üfüqi kəsiklər) çox sayda kəsimlərdən ibarətdir. Atma üsulu ilə biçimlərdə böyük xəz-dərilər eni 1 sm-dən çox olmayan dar zolaqlara kəsilirlər.

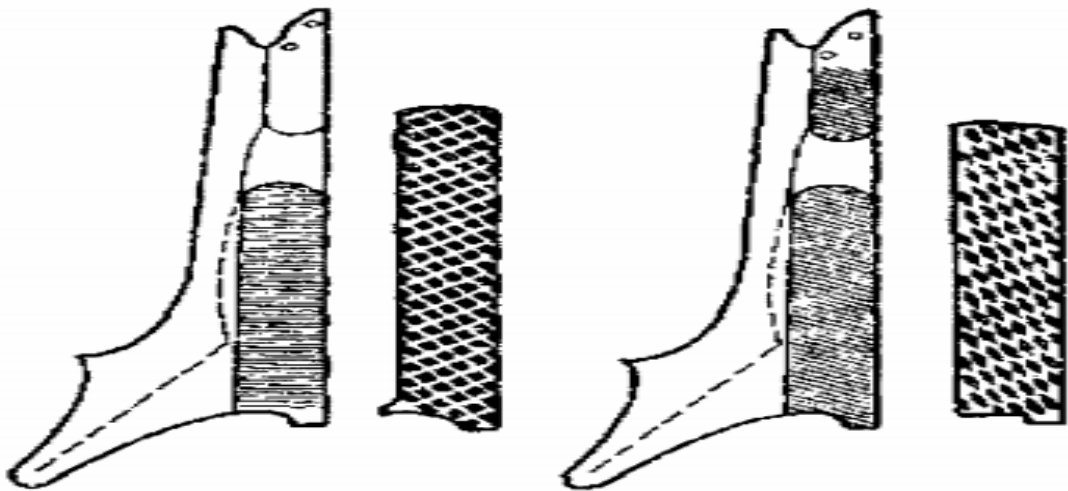
Sökmə - şəklini qismən dəyişdirən dar zolaqlar daxil edərək xəz-dərinin və ya onun hissəsinin ölçüsündəki artımdır. Bu, məhsulun xarici görünüşünü əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmağa imkan verir. Sökmə sıx tük örtüyü olan xəz-dərinin nazik hissələrində aparılır. Sökmə üçün dal hissə, qarın və yanlar istifadə edilmir. Sökmə bir neçə yolla (Şəkil 17) aparılır: diaqonal; eninə; pazşəkilli. Uzununa və eninə zolaqların eni adətən 1 sm olur.

Şəkil 17: Xəz-dərilərin biçim sxemləri: a, b, c - diaqonal sökmə üsulu istifadə edərək; d - eninə sökmə üsulu istifadə edərək; e – pazşəkilli sökmə üsulu istifadə edərək

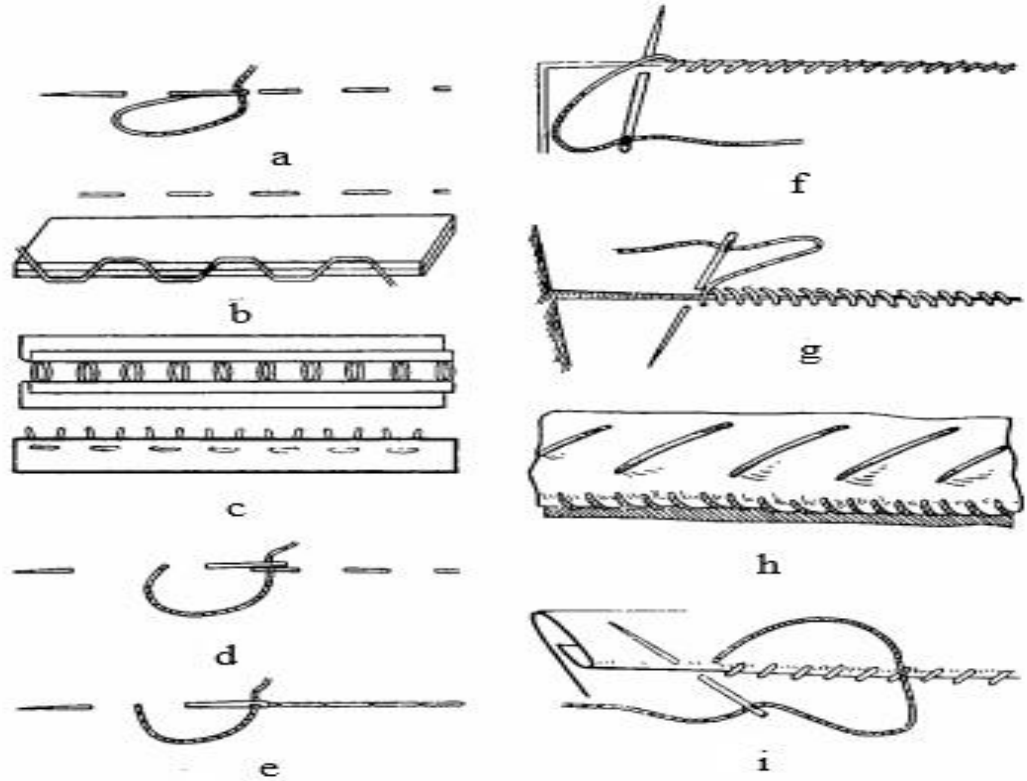
Deşmə - xəz-dəri konfigurasiyasının biçim üsulu ilə dəyişdirilməsidir. Bunun üçün xəz-dəri üzərinə 1 sm məsafədə üfüqi xəttlər çəkilir. Sonra, eninə istiqamətdə 10-15 mm-dən bir qısa kəsiklər edilir, bunların hər biri əvvəlkinə nisbətən yerini dəyişməlidir. Nəmlənmiş xəz-dəri müəyyən uzunluğa kimi dartılır, uzanması ilkin uzunluğunun yarısı qədər ola bilər. Belə əməliyyatla xəz-dərinin eni azalır, lakin sahəsi artır (Şəkil 18). [33]

Şəkil 18: Deşmə nümunələri

Xəz məhsullarının tikilməsi. Biçimdən sonra dərilər tikilir. Xəz-dəriləri birləşdirmək üçün xüsusi növ tikişlərdən (Şəkil 19) istifadə edilir.

Şəkil 19: Əsas tikiş növləri

"İynə önündəki" bəndləmək tikişi (Şəkil 19, a) iynə ilə sapı xəz-dəri və parçadan keçirtməkdən ibarətdir. Tikişin növü və uzunluğu arxa və ön tərəfdən eynidir, sağdan sola işlənir. Əl ilə bəndləmək və büzmələri yığmaq üçün tətbiq edirlər, əlcəklərdə qabarıq tikiş kimi istifadə olunur.

Bəndləmək tikişi (Şəkil 19, b) tikişlər arasındakı məsafənin eyni olmaması, 1 mm-dən 10 mm arasında olması ilə fərqlənir. Parçaları müvəqqəti birləşdirmək və ya xətləri işarələmək üçün istifadə olunur.

Başqa cür **təxmini tikiş adlanan** bəndləmə tikişi (Şəkil 19, c) ilmə ilə aparılır və kontur formalarını bir xəz-dəridən digərinə köçürmək üçün istifadə olunur.

İynə arxasındakı tikiş (Şəkil 19, d) hər dəlmədən sonra iynəni sağa qaytararaq sağdan sola aparılır. Ön tərəfdəki tikişlər birləşdirilmir, aralarındakı məsafə tikişin uzunluğuna bərabərdir, arxa tərəfdə isə üç dəfə çoxdur. Astarların, yaxalıqların altına tikilən cod kətanın əl ilə tikilməsi üçün tətbiq olunur.

Gövdəyə bənzər tikiş (Şəkil 19, e) maşın tikişinə bənzəyir. Arxa tərəfdəki tikişlər ön tərəfdə olduğundan iki dəfə uzundur. Tikişlərin sayı xəz-dəri parçasının qalınlığından və sıxlığından asılıdır - 1 sm üçün 3-4 tikiş.

İlməklənmiş tikiş (Şəkil 19, f) zamanı tikilən iki xəz-dərinin kənarları içəri doğru üst-üstə qoyulur və hər iki xəz-dəri iynə ilə deşilərək tikilir. Tikişlərin ölçüsü eynidir.

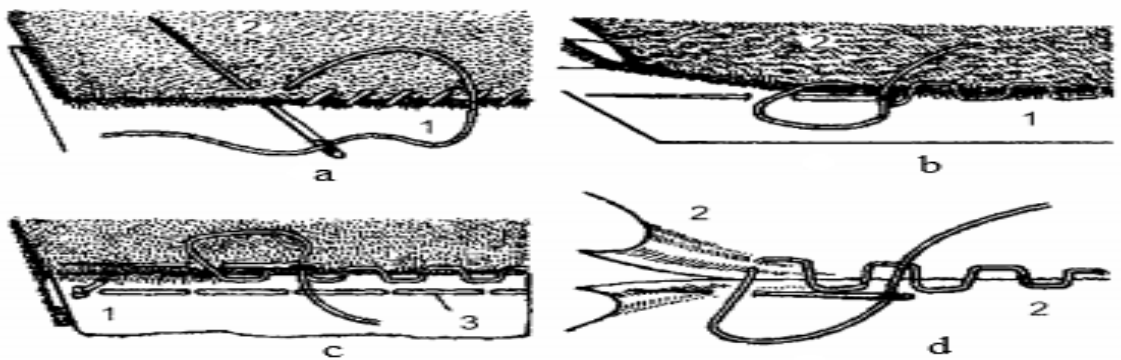
Calaq tikişi (Şəkil 19, g) ilməkləmə tikiş növüdür. Xəz-dərilərin birləşdirilmiş kənarları sol əlin şəhadət barmağına qoyulur və baş barmaq ilə üzərindən basılır, tüklər içəriyə salınır. Tikiş qoyulan zaman sağdan sola, baş barmaq ilə bir dəri digərinə nisbətən sürüşdürülür.

Tükün uzunluğu əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirsə, xəz-dərinin bir kənarını digər kənarın üzərinə qoymaq tövsiyə olunur (Şəkil 19, h, i). Qatlanmış kənar əlavə nadir əyri tikişlərlə aşağıdan bərkidilir. Calaq tikişi düz və hamar tük örtüklü xəz-dəriləri, məsələn, dayça, buzov, qaragül və qaragülçə xəz-dərilərini tikmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Altdan tikmə tikişi xəz-dərilərin kənarlarını ilməkləmək, vatinləri birləşdirmək və bəzəmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

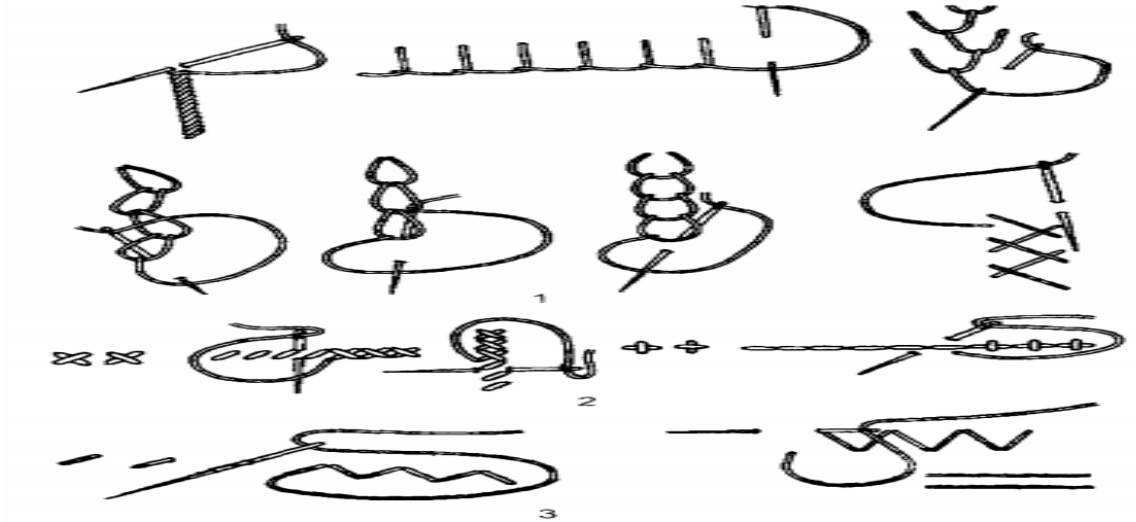
Xəz, vatin və astar üçün altdan tikmə növ tikişi istifadə olunur ki, bu da bir ilməklənmiş tikiş növüdür (Şəkil 20), astarın (Şəkil 20, a) və xəz kənarları (Şəkil 20, b) tükləri içəri doğru olmaqla yığılır (Şəkil 20, c), ilmələnir (Şəkil 20, d) və hər iki parça tikilir.

Şəkil 20: Altdan tikmə tikişləri: 1 - astar; 2 – xəz; 3 – kökləmə

Şəkil 21-də müxtəlif tikiş növləri - naxışlı, çarpaz, ziqzaqşəkilli tikişlər göstərilib.

Şəkil 21: Müxtəlif tikiş növləri: 1 - naxışlı; 2 - çarpaz, 3 - ziqzaqşəkilli

Xüsusi tikişlər buraya qaytanlanmış, ilməklənmiş, şaxəcik, zəncirvari, çarpaz və s. tikişlər aiddir və bu tikişlər böyük bacarıq tələb edir.

Gizli polyak tikişi iynənin eyni deşikdən iki dəfə keçirilməsini tələb edir.

III.2. Qadın xəz geyimlərinin estetik xassələrinin ekspertizası

Gözəl dizayna malik, istifadəsi rahat, insanın yaşına, həyat və iş şəraitinə uyğun olan qadın xəz geyimi estetik cəhətdən ideal geyim sayılır.

Qadın xəz geyimlərinin estetik xassələri mürəkkəbdir və aşağıdakı 4 qrupa bölünür:

- İnformasiya ifadəliliyi;
- Formanın səmərəliliyi;
- Kompozisiya bütövlüyü;
- İstehsal fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi.

Xəz geyimlərinin informasiya ifadəliliyi zahiri görünüşüylə cəmiyyətdə yaranmış mədəni normaları və estetik təsəvvürləri əks etdirmək bacarığında özünü göstərir. Üslub uyğunluğu, mal nişanının xarakteristikası, formanın orijinallığı və dəbə uyğunluq kimi göstəricilərlə müəyyən edilir. [3]

Xəz geyiminin üslub uyğunluğu məhsulun xarici görünüşünə görə uyğun üslubun xüsusiyyətlərinə və tələblərinə nə dərəcədə cavab verməsi ilə qiymətləndirilir.

Orijinallıq xəz geyiminin yeniliyini, fərdiliyini və eksklüzivliyini əks etdirməyə və beləliklə, yerinə yetirilən funksiyalara görə digər bənzər məhsullardan fərqləndirməyə imkan verir.

Yaxın keçmişdə dəb və üslub anlayışları eynilik təşkil edirdi. Dəbin müasir təfsiri göstərir ki, üslubdan fərqli olaraq, müəyyən zövqlərin, idealların, texnikaların və əşyaların mahiyyətini ifadə edən vasitələrin müvəqqəti hökmranlığını təmsil edir. Qadın xəz geyimlərinin dəbinin tez-tez dəyişməsinin əsas səbəbi, bir qayda olaraq, insanların yeniləmə istəkləridir.

Xəz geyimləri üçün mal nişanı ictimai əhəmiyyətli məlumatların məhsulu şəklində bədii-məcəzi ifadəliliyi səciyyələndirən estetik bir göstəricidir.

Formanın səmərəliliyinə funksional-konstruktiv səmərəlilik, məqsədəuyğunluq və ifadənin düzgünlüyü göstəriciləri aiddir.

Funksional-konstruktiv səmərəlilik xəz geyiminin formasının yerinə yetirilən

funksiyaya, konstruktiv həllə, hazırlanma texnologiyasının və tətbiq edilən materiallarının xüsusiyyətlərinə uyğunluğunu aşkar edir.

Məqsədə uyğunluq qadın xəz geyiminin formasının istifadə rahatlığının tələblərinə uyğunluğunu əks etdirir.

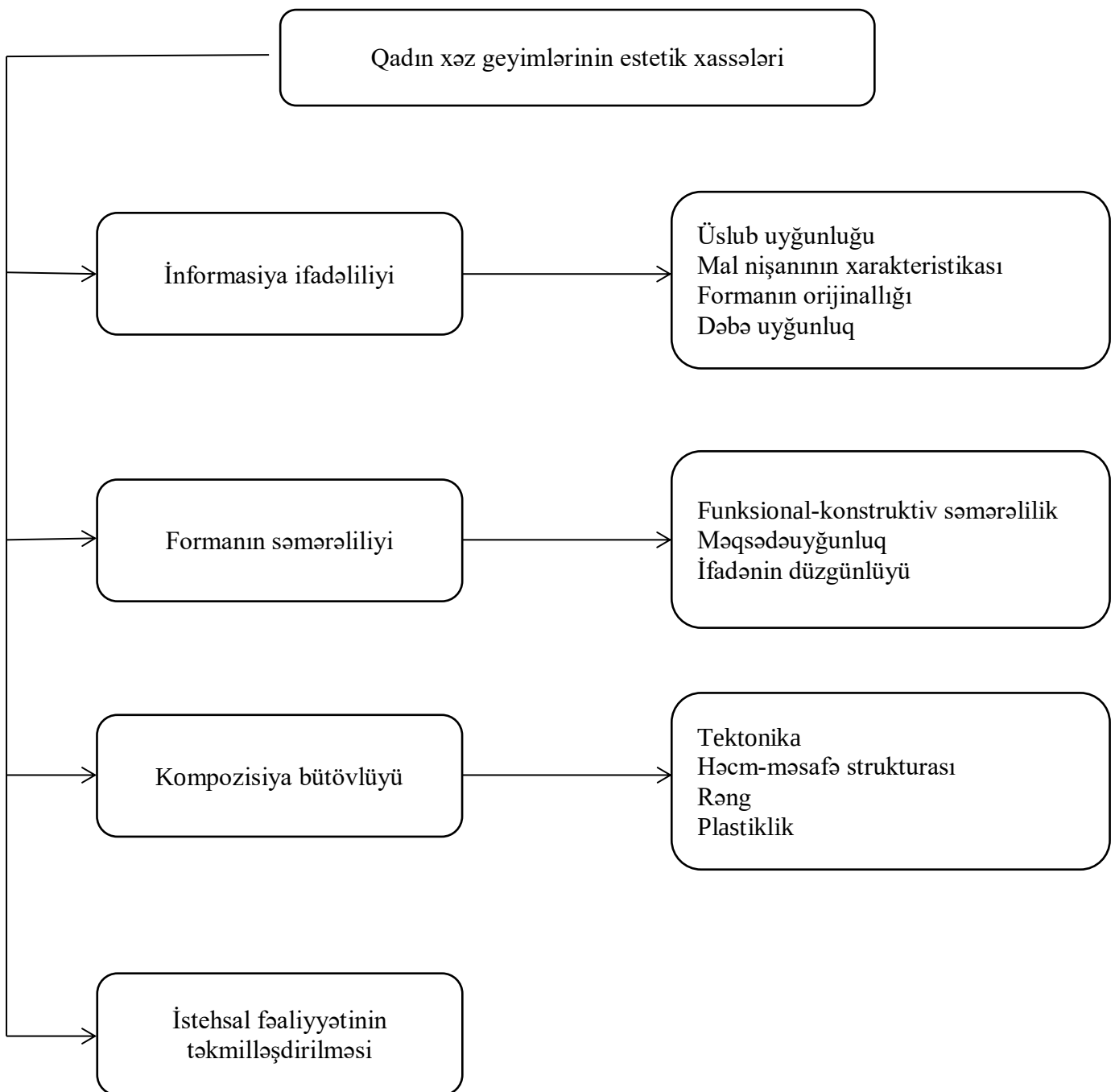
Xəz geyimləri üçün ifadənin düzgünlüyü dizaynerin estetik fikrinin istehlakçılar tərəfindən başa düşülməsinin sadəliyini və aydınlığını nəzərdə tutur. Gözəllik baxımından ən mükəmməl formaya sahib olan xəz geyimi belə, məhsuldan istifadənin əlverişsizliyini, əsas funksiyaları yerinə yetirməməsini kompensasiya edə bilməyəcəkdir.

Qadın xəz geyimlərinin kompozisiya bütövlüyü xassəsi ümumi bir konsepsiya və dizaynla birləşən bütün komponentlərin uyğunluğunu xarakterizə edir. Tektonika, həcm-məsafə strukturası, rəng və plastiklik xəz geyimlərinin kompozisiya bütövlüyünün göstəriciləridir. [20]

Rəng dizaynı qadın xəz geyiminin rəqabət qabiliyyətinin formalaşmasının vacib estetik göstəricisidir. Rəngin və müxtəlif rəng birləşmələrinin insana psixofizioloji təsirini nəzərə alaraq, dizayner xəz geyiminin dizaynında məhsulun məqsədinə uyğun rənglər və birləşmələrdən istifadə edir.

Xəz geyimlərinin istehsal fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi malların istehsal şərtlərini xarakterizə edən kompleks göstəricidir. Əslində estetik bir xüsusiyyət olmasa da, estetik xüsusiyyətləri qiymətləndirərkən həmişə nəzərə alınır.

Sxem 1.

Qadın xəz geyimlərinin estetik xassələri ümumilikdə 40 balla qiymətləndirilir.

Cədvəl 12: Qadın xəz geyimlərinin estetik xassələrinin balla qiymətləndirilməsi və xassələrin çəki əmsalları

Xassə göstəriciləri	Ball qiyməti	Çəki əmsalları
Xəz geyiminin bədii koloristik tərtibatı	10	0,25
İstifadə olunmuş materialların keyfiyyəti	10	0,25
Konstruksiya, siluet, model	8	0,20
İstehsal keyfiyyəti	6	0,15
Bəzək əməliyyatları	3	0,075
Qablaşdırılma və markalanma	3	0,075
Ümumi	40	1,00

Modelləşdirmə qadın xəz geyimlərinin estetik xassələrinin ekspertizasının öyrənilməsinin əsas metodlarından biridir.

Xəz məmulatlarının modelləşdirilməsi gələcəkdə xəz geyiminin kütləvi istehsalı üçün istifadə ediləcək modellərin hazırlanmasından ibarətdir.

Modelləşdirmə prosesində növbəti şərtlər nəzərə alınır:

- 1) dəbin perspektiv istiqaməti və xəz istehsalının müasir texnoloji səviyyəsi;
- 2) məhsulların məqsədli təyinatlarına və istismar şərtlərinə uyğunluğu;
- 3) məhsulların istehlakçının cinsinə və yaşına uyğunluğu;
- 4) tətbiq edilən materialların və xəz yarımfabrikatların məhsulların məqsədli təyinatına və onların formasına uyğunluğu.

Modelləşdirmə zamanı rahat, gözəl, sərfəli xəz geyim nümunələri yaratmağa çalışırlar. Məhsulların kompozisiyası xəzin təbii gözəlliyini vurğulayacaq şəkildə qurulur. [22]

Xəz geyimlərinin modelləşdirilməsi zamanı istifadə edilən yarımfabrikatların xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Belə ki, qadın xəz üst geyiminin istehsalı zamanı çox ağır (qunduz, su samuru) və uzuntüklü (sibir porsuqları, yenot) xəzlərdən istifadə edilmir.

Geyim ansambllarının yaradılması vaxtı xəz yarımfabrikatları elə seçilir ki, ayrı elementlər yarımfabrikatın növünə və rənginə görə həmahəng olsun. Ansamblın

estetik xüsusiyyətləri ziddiyyətli rənglərdən, müxtəlif növ yarımfabrikatlardan istifadə edilərək yaxşılaşdırılır. [14]

III.3. Qadın xəz geyimlərinin utilitar xassələrinin ekspertizası

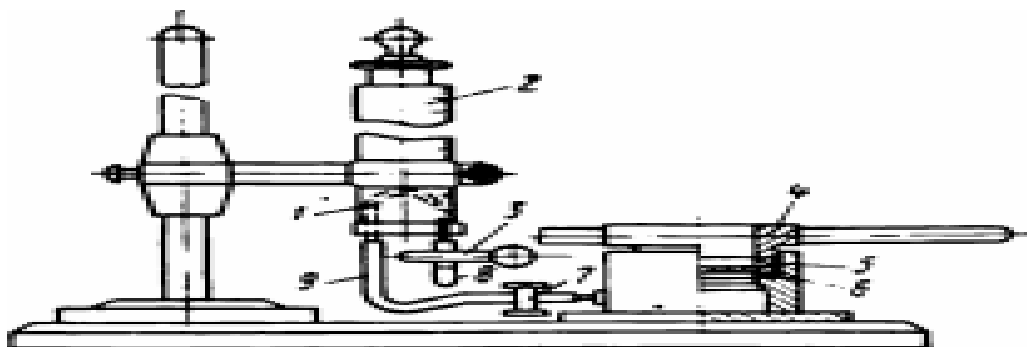
Qadın xəz geyimlərinin utilitar xassələrinə tük örtüyünün sıxlığı, hiqroskopiklik, buxarkeçirmə, havakeçirmə və s. xassələr daxildir. [5, 39]

Havakeçirmə qabiliyyətinin təyin edilməsi. Xəz-dərinin havakeçirmə qabiliyyəti sınaq zamanı nümunənin hər iki tərəfindən təzyiq fərqi ilə havanın keçməsinə xarakterizə edir.

Havakeçirmə qabiliyyəti xəz-dərinin məsaməliliyi və nəticədə xəzin istehsal üsulu ilə sıx bağlıdır. Bundan əlavə, havakeçirmə qabiliyyəti xəz-dərinin buxarkeçirmə, istilik keçiriciliyi ilə əlaqələlidir və onların gigiyenik xüsusiyyətlərini səciyyələndirmək üçün əhəmiyyətlidir.

Xüsusi cihaz vasitəsilə (Şəkil 22) xəz-dərilərin havakeçirmə qabiliyyəti təyin olunur.

Şəkil 22: Havakeçirmə qabiliyyətinin təyini üçün cihaz

Havakeçirmə qabiliyyətinin göstəricisi nümunənin hər iki tərəfindəki təzyiq fərqi 9,81 hPa bərabər olan 1 saat ərzində sınaq nümunəsinin 1sm²-dən keçən kub santimetrdəki havanın həcmidir.

Sınaq üçün 5,5 sm diametrli dairəvi nümunədən istifadə olunur.

Sınağa başlamazdan əvvəl borunun ucları (1) və ucluqları (8) arasında 10 sm məsafə qoyuruq. Sonra cihazın germetikliyini yoxlayırıq. Bunu etmək üçün, sıxacları (3 və 7) bağlayıb, silindrin tıxacını (2) açırıq və demək olar ki, ağzına kimi su tökürük, bundan sonra ucluğu su ilə doldurmaq üçün sıxacı (3) açırıq.

Havakeçirməyən materialdan (rezin, polimer lent) olan dairəni rezin halqaya (6) qoyuruq, dairəyə sürtünmə şaybası (5) qoyub, kamera örtüyünü (4) tamamilə bağlayırıq. Silindri tıxac ilə bağlayıb, tıxacı (3) açırıq. Bir neçə damcıdan sonra

silindrdəki su sabit bir səviyyədə olmalıdır. Silindrdə suyun səviyyəsi aşağı düşür və ucluqda damcılar əmələ gəlsə, deməli silindr tıxac ilə sıx bağlanmamışdır. Əgər rezin boru (9) hava keçirərsə, silindrdə yüksələn hava qabarcıqları aşkar edilir.

Cihazın germetikliyini yoxladıqdan sonra nümunə olmadan silindrdən suyun axma sürətini yoxlayıb, tənzimləyirik. Sürət ucluğun (8) çıxışının diametrinin, borunun (9) diametrinin və uzunluğunun dəyişdirilməsi ilə tənzimlənir.

Havakeçirtməyən materialdan olan dairənin yerinə xəz-dəri nümunəsi yerləşdirib, üzərinə sürtünmə şaybasını qoyuruq və qapağı burub möhkəm bağlayırıq. Sıxacları (3 və 7) bağlayıb, silindr tıxacını açırıq və tıxaca tam şəkildə $20\pm 3^{\circ}\text{C}$ temperaturda olan su ilə doldururuq. Sonra tıxacı germetik olaraq bağlayıb, əvvəlcə 3 nömrəli, sonra 7 nömrəli sıxacı açırıq.

Bu vəziyyətdə silindrdəki su səviyyəsi düşməyə başlayır. Silindr sıfır nöqtəsində olan kimi saniyəölçəni işə salırıq. Silindrdən 100 sm^3 su çıxdıqdan sonra saniyəölçəni dayandırır, sıxacları bağlayırıq.

Silindrə su tökdükdən sonra eyni nümunənin ikinci sınağını aparırıq. Sınağın sonunda sıxacları bağlayıb, kamera qapağını çıxarıq və nümunəni götürürük.

Xəz-dəri havanı çox yavaş keçirsə, sınaq 30 dəqiqə ərzində aparılır, sonra isə nümunədən 100 sm^3 havanın keçməsi üçün tələb olunan vaxt hesablanır.

Mütləq havakeçirtmə qabiliyyəti aşağıdakı düstürlə hesablanır:

$$B_a = t - t_0$$

Burada: t - 100 sm^3 havanın keçməsi üçün sərf edilmiş vaxt, san.;

t_0 - nümunə olmadan cihazdan 100 sm^3 suyun axma vaxtıdır, san.

Son nəticə iki sınağın nəticələrinin arifmetik ortalaması kimi hesablanır. Bir nümunə üzrə paralel sınaqların nəticələri arifmetik orta həddən $\pm 3\%$ -dən çox olarsa, sınaq təkrarlanır.

Nisbi havakeçirtmə qabiliyyəti aşağıdakı düstürlə hesablanır:

$$B_0 = \frac{V \times 3600}{S \times B_a}$$

Burada: V - nümunədən keçən havanın həcmi (sınaq şərtlərinə görə 100 sm^3 -dir);

S - nümunənin iş sahəsi, 10 sm^2 -ə bərabərdir;

B_a - mütləq havakeçirtmə qabiliyyətidir, san.

Buxarkeçirtmə qabiliyyətinin təyin edilməsi. Buxarkeçirtmə qabiliyyəti xəz-dərinin su buxarını keçirməsini xarakterizə edir.

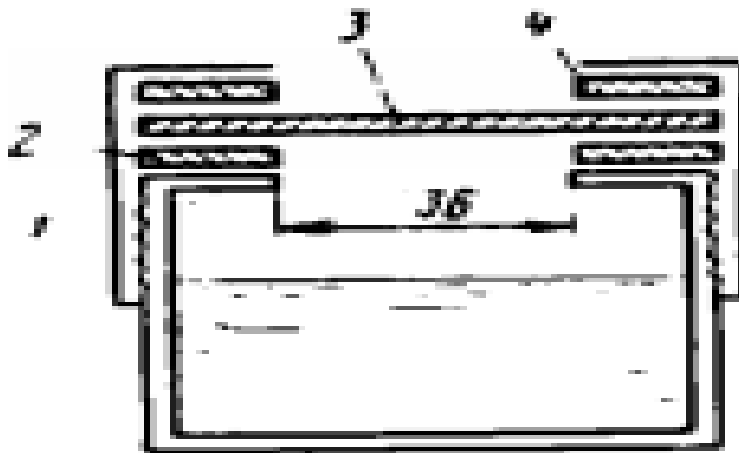
Buxarkeçirtmə qabiliyyəti xəz-dərinin utilitar xassələrini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan ən vacib göstəricilərdən biridir. Bu, bir çox amillərdən asılıdır. Buxarkeçirtmə qabiliyyətinə xəz-dəridə kapilyarların olması, məsamələrin diametri, derma liflərinin və ona daxil olan maddələrin hidrofilik xüsusiyyətləri, ön səthdəki örtük pərdələrin təbiəti və s. təsir göstərir.

Buxarkeçirtmə qabiliyyətinin təyin olunması sınaq nümunəsinin hər iki tərəfində su buxarının müxtəlif elastikliyi yaratmaq və vahid vaxtda vahid ərazidən keçən su buxarının miqdarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Buxar keçirtmə qabiliyyəti 1 sm^2 nümunə sahəsindən 1 saat ərzində keçən milliqramlıq nəmliklə və ya eyni şəraitdə açıq səthdən buxarlanan su kütləsinə sınaq nümunəsindən keçən su buxarının kütləsinin faiz nisbəti ilə ifadə edilir.

Buxar keçirtmə qabiliyyəti 55 mm diametrli dairəvi nümunələrdə xüsusi metal stəkanlarda (Şəkil 23) müəyyən edilir. Nümunənin işçi hissəsinin diametri 36 mm-dir.

Şəkil 23: Buxarkeçiriciliyini təyin etmək üçün stəkan

Daxili diametri 25 sm olan eksikatora 1000 sm^3 qatılaşdırılmış kükürd turşusu (sıxlığı $1,84 \text{ q/sm}^3$) tökürük.

Stəkanın dibinə 30 mm yüksəkliyə qədər distillə edilmiş su töküüb, əvvəlcə

rezin halqanı (2), sonra normal şəraitdə əvvəlcədən hazırlanmış sınaq nümunəsini (3) üz hissəsi yuxarıda qalacaq şəkildə əlavə edirik. Nümunəyə sürtünmə şaybasını (4) qoyub, qapağı (1) möhkəm bağlayırıq.

Bu üsulla hazırladığımız stəkanı içərisində kükürd turşusu olan eksikatora yerləşdiririk. Eksikatora eyni vaxtda nümunələr olan bir neçə stəkan və mütləq şəkildə iki nəzarət stəkanı (nümunəsiz) yerləşdirilə bilər.

Nümunələr olan qapalı eksikatoru 18 saat ərzində termostatda $20 \pm 3^{\circ}\text{C}$ temperaturda saxladıqdan sonra hər stəkanı analitik tərəzidə çəkirik. Çəkilən stəkanları yenə eyni eksikatora qoyub, termostatda eyni temperaturda daha 6 saat saxlayırıq.

Stəkanların təkrar çəkilməsindən sonra, 6 saat sınaq müddətində içindəki azalmanı (su ilə birlikdə) təyin edirik.

Nisbi buxar keçirtmə qabiliyyəti aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$P = \frac{q \times 100}{q_1}$$

Burada: q - 6 saat sınaqdan sonra içindəkilərlə birlikdə stəkan çəkisinin azalması, q ;

q_1 - su ilə birlikdə nəzarət stəkanlarının kütləsinin azalmasının arifmetik ortalaması, q .

Buxar keçirtmə qabiliyyətini, vahid zamanda nümunənin vahid sahəsindən keçən milliqramlıq nəmlə ifadə edilməlidirsə, hesablama aşağıdakı düstura görə aparılır:

$$P = \frac{q}{t\pi r^2}$$

burada q - içindəkilərlə birlikdə stəkanın kütləsinin azalması, mq ;

t - sınağın müddəti, san ;

πr^2 - nümunənin iş sahəsidir, sm^2 .

Sınağın nətisi kimi iki nümunənin sınaq nəticələrinin arifmetik ortalama əmsalı götürülür.

Hiqroskopikliyin və nəm itkisinin təyin olunması. Hiqroskopiklik xəz-dərinin ətrafdakı havadan su buxarını udma qabiliyyətini xarakterizə edir.

Hiqroskopiklik nisbi rütubəti 100%-ə bərabər havada 16 saat ərzində saxlanılmış xəz-dəri nümunəsinin kütləsinin artması ilə müəyyən edilir və nümunənin ilkin kütləsinin faizi ilə ifadə olunur.

Sınaqlar 50×50 mm ölçülü nümunələrdə aparılır. Normal atmosfer şəraitində saxlanılmış nümunələri mütləq xətası 0,001 q olan analitik tərəzidə ölçürük və sərbəst havaya çıxışı olması üçün suyun üstündəki eksikatora yerləşdiririk. Eksikatora suyun üstündəki nisbi rütubət 100% olmalıdır.

Nümunələr eksikatora 16 saat qaldıqdan sonra çəkirik və hiqroskopikliyi yüngül-quru nümunəsinin kütləsinə istinad edilən çəkiyə görə hesablayırıq.

Hiqroskopiklik aşağıdakı düstürlə hesablanır:

$$G = \frac{g_1 - g}{g} \times 100\%$$

Burada: g_1 - eksikatora nəmlənmiş nümunənin kütləsi, q;

g - eyni nümunənin yüngül-quru vəziyyətdə kütləsidir, q.

Nəm itkisi normal şəraitdə 8 saat havada qurudulması nəticəsində nəmlənmiş nümunənin verdiyi nəm miqdarı ilə xarakterizə olunur.

Nəm itkisi göstəricisi nəmlənmiş nümunənin kütləsindəki ilkin yüngül-quru vəziyyətdə itkisinin faizi olaraq ifadə edilir. [15]

Tük örtüyünün sıxlığının müəyyən edilməsi. Tük örtüyünün sıxlığı xəz-dərinin vahid bölgəsində yerləşən bütün kateqoriyalardakı tüklərin sayı ilə xarakterizə olunur. Sıxlıq xəz keyfiyyətinin əsas əlamətlərindən biridir və onun növünün təyin edilməsi üçün əsasdır.

Tük örtüyünün sıxlığını müəyyənləşdirmək üçün bir neçə üsul var: sayma, çəki, radiometrik üsul.

Sayma metoduna görə tük örtüyünün sıxlığı xəz-dərinin sınaqdan keçən 1 sm² sahəsində tükləri saymaqla müəyyən edilir. Bu üsul çox zəhmətli və vaxt aparan üsuldur.

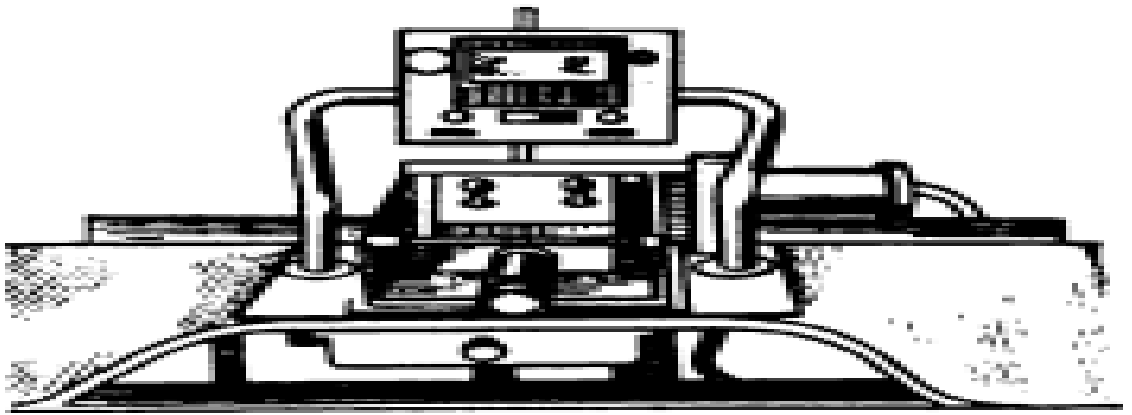
Çəki metodunda tük örtüyünün sıxlığı xəz-dərinin müəyyən bir sahəsindən qırılmış tüklərin çəkilməsi ilə qiymətləndirilir. Bu metodun qüsuru xəz-dərinin sınaqdan keçən hissəsinin yararsız hala gəlməsidir. Mütləq sıxlığın azalmasına

baxmayaraq, xəzin rənglənməsi zamanı tük örtüyünün sıxlığının arta biləcəyi nəzərə alınmasa, təhrif edilmiş nəticələr də əldə edilə bilər.

Tədqiqat işləri apararkən və digər hallarda tük örtüyünün sıxlığını təyin etmək üçün **radiometrik metoddan** istifadə olunur. Bu üsul tük örtüyünün onun üzərindən keçən beta şüalarını udma qabiliyyətinə əsaslanır, tük örtüyünün sıxlığı nə qədər çox olarsa, örtük sıxlığından keçən radiasiya axınının intensivliyi o qədər aşağı olur.

Xəz örtüyünün sıxlığı **radiometrik** üsulla Şəkil 24-də göstərilən RG-4 cihazında (radio-sıxlıq ölçən) müəyyən edilir.

Şəkil 24: Tük örtüyünün sıxlığını müəyyən etmək üçün RG-4 cihazı

Xəz-dərilərin tük örtüyü radio-sıxlıq ölçəndə yoxlanılarkən onun sıxlığı deyil, cihazın şkalalarının şərti vahidlərində ifadə olunan kütlə müəyyən edilir.

Qırılmamış xəz dərilərinin tük örtüyünün kütləsinin (sıxlığının) təyini narın tüklərin inkişaf dərəcəsini müəyyənləşdirə bilmək üçün 20 mm hündürlüyündə beta şüaları ilə aparılması tövsiyə olunur.

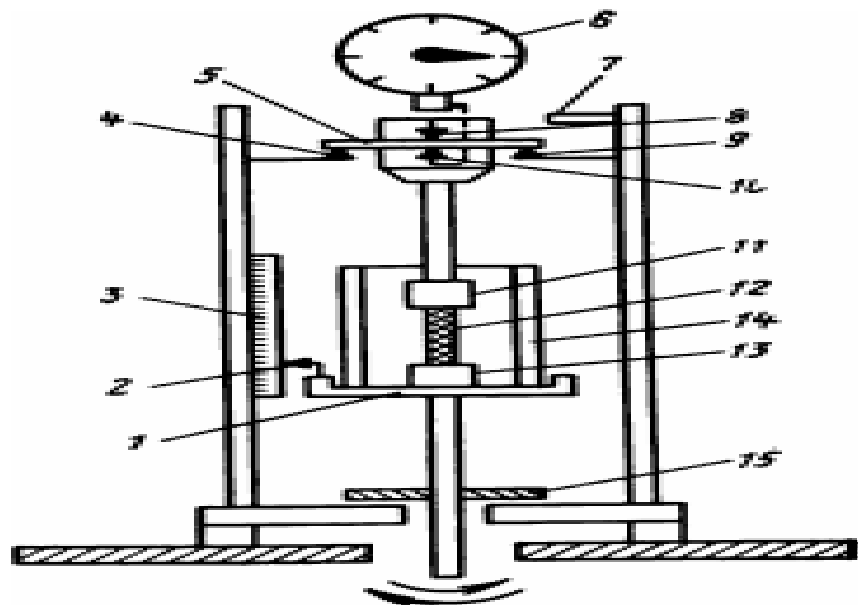
III.4. Qadın xəz geyimlərində istifadə olunan xəz yarımfabrikatlarının mexaniki xassələrinin ekspertizası

Qadın xəz geyimlərində istifadə olunan xəz yarımfabrikatlarının mexaniki xassələrinə uzadılma zamanı tükün möhkəmliyi, tükün çoxsaylı əyilməyə qarşı müqaviməti, tük örtüyünün sürtünməsi və digər xassələr daxildir. [35]

Uzadılma zamanı tükün möhkəmliyinin müəyyən edilməsi. Uzadılma zamanı tükün möhkəmliyi xəzin davamlığının vacib əlamətidir. Tükün möhkəmliyi onun qalınlığından və quruluşundan, xüsusilə də qabıq təbəqənin inkişaf dərəcəsindən asılıdır.

Laboratoriya şəraitində tükün möhkəmliyinin və uzanmasının təyin edilməsi yüksək həssaslı dinamometrlərdə, məsələn, Polyani dinamometrində aparılır (Şəkil 25).

Şəkil 25: Polyani dinamometri

Bu dinamometrdeki güc sayğacı həssas elastik elementdir - işləmə müddətində dayaqlara (9) qoyulmuş sərt polad plastinka (5) elə yerləşdirilir ki, üzərində dərinləşdirmə olan tərəfi yuxarıya doğru baxsın. Yoxlanılan tükün bir ucunun (12) sabit olduğu yuxarı sıxacın (11) şupı (8) plastinkanın bu dərinləşdirməsinə daxil olur. Tükün digər ucu soxulcanvari vint və elektrik mühərrikiylə ilişdirmə sistemi ilə bağlanan aşağı sıxacda (13) bərkidilmişdir. Sınaq zamanı, aşağı sıxac aşağıya doğru hərəkət edir və tük uzanır. Bu an elastik plastinka əyilir. Əyilmənin böyüklüyü, şupı

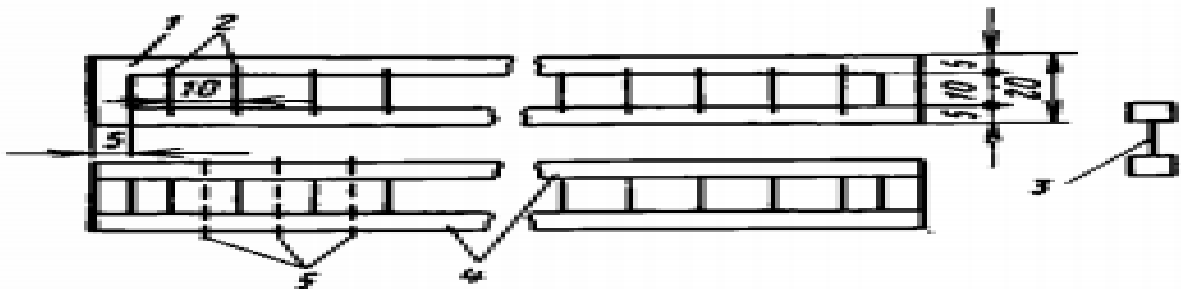
(10) plastinkanın alt hissəsinə toxunan indikator (6) qeyd edilir. Dinamometrin pasportuna əlavə edilmiş məlumatlardan istifadə edərək, plastinkanın əyilməsinin böyüklüyünün hansı yüklənmənin ölçüsünə uyğun olduğu müəyyən edilir.

Sınağın istənilən zamanı tükün millimetrdə uzanması, aşağı sıxac ilə birlikdə hərəkət edən ox (2) sayəsində şkala (3) ilə, həmçinin soxulcanvari vintin aşağı hissəsində yerləşən ilişdirmə qaykasının limbi (15) vasitəsilə müəyyən edilə bilər. Limbin 1 dövrü tükün 1 mm uzanmasına uyğundur.

Sınaq üçün qüsursuz tük seçirik. Mikroskop altında (okulyar-mikrometr köməyi ilə) və ya lanametrdə (elementar liflərin qalınlığını təyin edən cihazda) tükün qalınlığını bir neçə yerdən ölçüb, iş sahəsi olaraq müntəzəm sahə seçirik. Tükün uclarını bu hissənin hər iki tərəfindən kağız kvadratlara yapışdırırıq və yapışqan qurududan sonra nümunəni normal şəraitdə saxlayırıq. Tükün uclarına əvvəlcədən yapışdırılmış kağız parçaları, onların dinamometrin sıxaclarına daha möhkəm bərkidilməsini təmin edir.

Müəyyən edilmişdir ki, uzadılma zamanı tüklərin davranışlarını xarakterizə edən etibarlı məlumatlar əldə etmək üçün sınaq zamanı ən azı 100 ədəd eyni qatlı tüklər götürülməlidir. Bu vəziyyətdə, tükün uclarını kağız kvadratlarına yapışdırmaq əməliyyatları Şəkil 26-da göstərildiyi kimi millimetrik kağızdan hazırlanmış çərçivədən istifadə etməklə daha rahat aparılır.

Şəkil 26: Tək tüklərin uzadılma və ya çoxsaylı əyilmə sınağı üçün hazırlanması sxemi: 1 — kağızdan hazırlanmış çərçivə; 2 — yapışdırılmış tüklər; 3 — sınaq üçün hazırlanmış nümunə; 4 — tüklərin uclarının üzərindən yapışdırılmış kağız zolaqları; 5 — kəsim xətləri

Dinamometr üzərində iş elastik plastinka seçimi ilə başlayır. Hər bir alətə müxtəlif qalınlıqda (sərtləkdə) olan plastinka komplekti əlavə edilmişdir. Sınaq zamanı tüklərdən ən incəsi istifadə olunur. Hər bir vəziyyətdə, indikatorun oxu 1-dən çox olmayan, təxminən 0,5-0,8 dövr edərkən tükün qırılması baş verən plastinka

seçilir. Nümunə uzanır, amma indikator oxu tərpənmirsə, plastinkanı daha həssas olanla əvəz etmək lazımdır.

Nümunəni yuxarı sıxaca bərkidərkən sabit vəziyyətdə olduğunu və plastinka ilə təmasda olmadığından ciddi şəkildə əmin olmaq lazımdır. Sıxacların klemmaları arasındakı tələb olunan uzadılma elektrik mühərrikinin qoşulması (motor və ötürücü-reversivlər) və ya ilişdirmə qaykasını çevirilməsi ilə quraşdırılır. Məsafələrin nəzarət ölçmələrini metal xətkəş ilə aparırıq.

Bundan sonra, oxun uzadılma şkalasında olan vəziyyəti başlanğıc (şerti sıfır nöqtəsi) olaraq götürərək elektrik mühərrikini işə salırıq.

Tükün uzadılma möhkəmliyi adətən qırılma zamanı yükləmə ilə xarakterizə olunur. Bu, tükün uzanma möhkəmliyini hesablayarkən onun kəsişmə sahəsini müəyyənləşdirmək çox çətin olduğuna görədir. Kəsişmə sahəsinin $S = \pi D^2/4$ düsturu ilə təyin edilməsi qeyri-dəqiqdir, çünki bu düstur kəsişmə sahəsinin müntəzəm dairə olması fərziyyəsinə əsaslanır.

Qırılma zamanı nisbi uzanma aşağıdakı düstur vasitəsilə hesablanır:

$$\varepsilon_p = \frac{\Delta l_p}{l_0} \times 100$$

Burada Δl_p - qırılma zamanı tükün uzanması, mm;

l_0 - iş sahəsinin ilkin uzunluğudur, mm.

Tükün çoxsaylı əyilməyə qarşı müqavimətinin müəyyən edilməsi. Xəz-dərilərin tükələrinin böyük dərəcədə çoxsaylı əyilməyə qarşı müqaviməti kürkün davamlılığını xarakterizə edir. Dəfələrlə əyilmə sayəsində əvvəlcə tükün özəyi, sonra isə qabıq qat və kutikul qatı dağılır, daha sonra tük asanlıqla qopur.

Tükün çoxsaylı əyilmə sınaqları macar "Sinus" kooperativinin istehsal etdiyi aparatda aparılır. Bu cihazda 20-30 mm uzunluğunda 20 nümunə (tük) eyni anda sınaqdan keçirilə bilər, bununla belə 90° bucaq altında əyilmiş hər bir tük eyni vaxtda, dəyəri 4,9 ilə 49 mN arasında dəyişə bilən yüklənmə təsiri altında uzadılmaya məruz qalır.

Tükün qalınlığından və möhkəmliyindən asılı olaraq, əyilən başlığa fərqli əyilmə radiusu olan əlavələr vintlənir. Müvafiq radiusun qövsündə tükün əyilməsi

baş verir.

Eyni növ dərilərdən eyni diametrli tüklərin sınağı zamanı əyrilik radiusu, habelə uzadan yükləmə də eyni olacaqdır.

Tüklərin sınaq üçün seçilməsi və hazırlanması, uzadılma sınağı ilə eyni şəkildə aparılır, 5×5 mm ölçülü kağız kvadratlara tüklər yapışdırılır. Tükün kvadratın simmetriya oxunda olduğuna ciddi şəkildə nəzarət etmək lazımdır. Hər birinin mərkəzi iynə ilə dəşilir, bundan sonra kvadratlardan biri əyilən başlığa quraşdırılmış şiftə geyindirilir, seçilmiş yük isə digər kvadratdan asılır.

Rəqəmsal olaraq yükün çəkisi qırılma zamanı yükün təxminən 10%-i qədər olmalıdır.

Tükün çoxsaylı əyilməyə qarşı müqaviməti iki üsulla sınaqdan keçirilə bilər. Birinci üsula görə, əyilmə tük tamamilə məhv olana qədər aparılır (tükün qopmasına qədər) və əyilmə müqaviməti əyilmələrin sayı ilə ifadə edilir. Tük qırıldıqda, ona bağlanmış yük aşağı- bir neçə kontaktı bağlayan plastinkaya düşür. Eyni zamanda, cihazın elektrik mühərriki söndürülür və səsli siqnalizasiya cihazı işə salınır. Sayğacın göstəricisini qeyd etdikdən və düşmüş yükün yığışdırılmasından sonra sınaqlar bütün nümunələr (tüklər) qopana qədər davam edir. Hər hansı bir səbəbdən sınaqlar dayandırılırsa, aparatlar söndürülür, tüklər isə əyən və uzadan yüklərdən azad edirlər.

İkinci üsula görə, tük əvvəlcə çoxsaylı əyilməyə məruz qalır, sonra dinamometrə qırılır. Bu vəziyyətdə sınağın nəticəsi müəyyən sayda əyilmədən sonra (ümumiyyətlə 1000 əyilmədən sonra) tükün uzanma gücünün itməsi ilə ifadə edilir:

$$P = \frac{P_0 - P_1}{P_0} \times 100$$

Burada: P - təkrar əyilmədən sonra tükün uzanma gücünün itirilməsi, %;

P_0 - əyilmə sınağından əvvəl tükün uzanma gücü, H;

P_1 - çoxsaylı əyilmədən sonra tükün möhkəmliyidir, M.

İkinci üsula görə sınaqların keçirilməsi üçün, qalınlığına görə diqqətlə seçilmiş 50-100 ədəd iki qrup tük hazırlanır. Nümunələrin bir qrupu normal şəraitdə saxlanılır və əyilməyə məruz qalmadan qırılma üçün sınaq. Güc indeksi bütün nümunələrin

sınaq nəticələrinin arifmetik ortalaması kimi hesablanır.

İkinci qrupun hər nümunəsi əvvəlcə əyilməyə məruz qalır, sonra dinamometrə qırılır. Yekun nəticə ayrıca nəticələrin arifmetik ortalaması kimi götürülür. [15]

Tük örtüyünün sürtünməsinin təyini. Tük örtüyünün sürtünməsi xəzin davamlılığının əsas göstəricilərindən biridir. Xəz məhsullarının istismarı şəraitində xəz örtüyünün sürtünməsi fərdi hissəciklərin qopması nəticəsində tükün uzunluğunun qısalması ilə ifadə edilir. Xəzin digər cisimlərə sürtünməsi zamanı tüklərin dağılmasını təyin edən əsas amillər çoxsaylı əyilmələr və qırılma hesab edilir.

Tüklərin laboratoriya şəraitində sürtünməsi sınaqları, hər hansı bir materiala, adətən şinel mahuda sürtünmə yolu ilə aparılır. Sürtünməyə qarşı müqavimət, tükün müəyyən sürtünmə müddəti və cihazın işlək hissəsinin müəyyən sayda çevrilməsindən sonra kütləsinin itkisi ilə hesablanır.

Sürtünmə aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\dot{I} = \frac{a-b}{a-c} \times 100$$

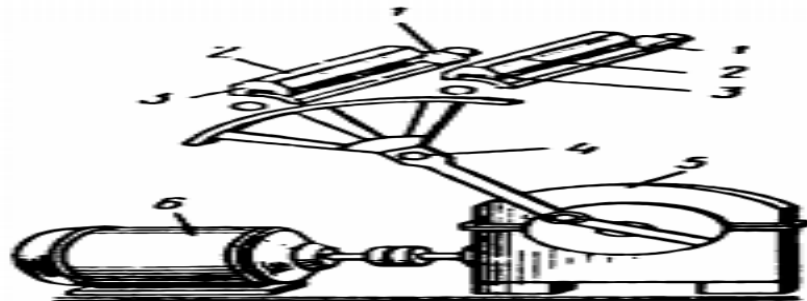
Burada a - nümunənin sürtülmədən əvvəl çəkisi, q;

b - nümunəni sürtülmədən sonra çəkisi, q;

c - nümunənin dəri parçasının çəkisi, q.

Sürtünmə, A.N.Besedin tərəfindən hazırlanmış, əyilməni - xəzin istismar şəraitində sürtünmə zamanı tükün uzanmasını təqlid etməyə imkan verən cihazda (Şəkil 27) aparılır.

Şəkil 27: Tük örtüyünün sürtünməsinin təyini üçün cihaz

Cihaz, iki yanda yerləşən vərdenədən (1), alt batıq hissəsinə sürtən material (3), qol (4), reduktor (5) və elektrik mühərriki (6) birləşdirilmiş iki yük qutusunda (2) ibarətdir.

60×30 mm ölçülü xəzdən (100×30 mm icazə verilir) sınaq nümunəsini cihazın

vərdənələrinə bərkidirik. Nümunələr xəz-dəridən elə kəsilməlidir ki, tükün istiqaməti nümunənin uzunluğu ilə uyğun olsun.

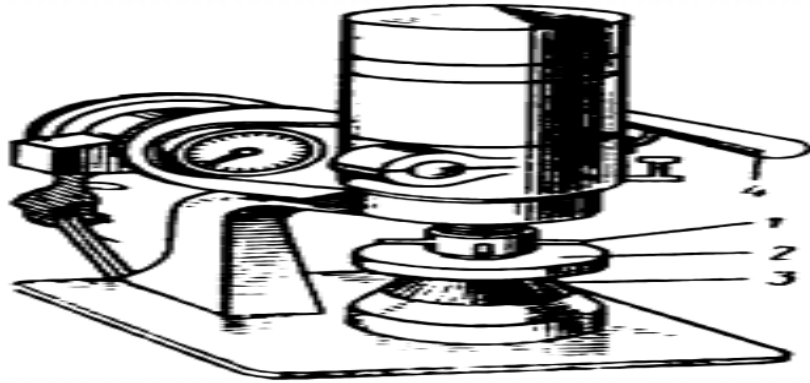
60 mm diametrli yan vərdənələr reversiv olaraq, əvvəlcə bir istiqamətdə, sonra isə digər istiqamətdə tam dövr vururlar. Bu iki dövr bir sürtünmə dövrü təşkil edir. Sürtünmə dövrləri cihazın təchiz edildiyi saygac tərəfindən qeyd olunur.

Vərdənələrin hərəkətinin istiqaməti dəyişdiyi an, sınaq xəz nümunələri vərdənələrin altında yerləşirlər. Eyni zamanda tük örtüyü sürtünmə materialı ilə təmasdan çıxır.

Xəz dərilərinin sürtünməsini 500 sürtünmə dövründən sonra qiymətləndirmək tövsiyə olunur.

Tük örtüyünün və xəz-dəri parçasının rənginin sürtünməyə qarşı müqavimətinin təyin edilməsi. Rəngin sürtünməyə qarşı müqaviməti xəz keyfiyyətinin vacib göstəricisidir və standartlar ilə normallaşdırılır. Tük örtüyünün və xəz-dəri parçasının rənginin quru sürtünməyə davamlığını ÇTC cihazında (çirklənməni təyin edən cihaz) müəyyənləşdirirlər, cihaz şəkil 28-də verilmişdir.

Şəkil 28: ÇTC cihazı

Patronun halqası və disk arasındakı deşiyə ölçüsü 90×70 mm olan ağ kağız vərəq yerləşdirib, qayka ilə bərkidirik. Sınanan xəz-dərini rezin yastığa qoyuruq (sınağın məqsədindən asılı olaraq tük örtüyü və ya xəz-dəri hissəsi üzə yuxarı), sapı çevirərək onun üzərinə içində kağız bərkidilmiş patronu salırıq və sonra elektrik mühərrikini işə salırıq. Cihazın saygacı müəyyən edilmiş dövr sayını göstərdikdən sonra (xəzin tük örtüyü üçün - 150 dövr, qoyun xəzinin tük örtüyü və qoyun xəz-dərisindən parçalar üçün - 25 dövr), elektrik mühərrikinin cərəyanının istiqamətini dəyişdirərək, patronun dövr istiqamətini əks tərəfə dəyişdirib, sınağı eyni dövr sayına

nail olana kimi davam etdiririk. Sonra patronu (2) qaldırıb, kağızı çıxarıyıq və sınaq zamanı onun üzərində yaranmış ləkələri etalonlar şkalasındakı ləkələrlə müqayisə edirik. Bu şkaladakı ballar fotometr ilə ölçülən müəyyən əks əmsallara uyğundur.

III.5. Qadın xəz geyimlərinin markalanması, qablaşdırılması, daşınması və saxlanması onların keyfiyyətinə təsirinin ekspertizası

Qadın xəz geyimlərinin keyfiyyətinin saxlanmasına kömək edən amillərə markalanma, qablaşdırılma, daşınma və saxlanma aiddir.

Ticarətə daxil olan hər bir növ xəz məmulatları mövcud standartların tələblərinə uyğun olaraq markalanmalıdır. Xəz məmulatlarına ölçüsü 60×80 mm-dən çox olmayan, davamlı karton təbəqəsindən hazırlanmış yarlıq bərkidilir. Yarlığın səthi bədii cəhətdən gözəl tərtib edilməli və məlumatları aydın çap olunmalıdır. Yarlığın ön tərəfində istehsal müəssisəsinin mal nişanı, təşkilatın adı və ünvanı göstərilir. Xəz məmulatının ölçüsü, rəngi, modelinin nömrəsi, artikulu, buraxılış tarixi və pərakəndə qiyməti, həmçinin nəzarətçinin möhürü yarlığın digər tərəfində öz əksini tapmalıdır. Nəzarətçinin möhürü yarlıqda göstərilmiş məlumatların üzərini örtməməlidir.

Hər bir məmulata asılmış yarlıqdan əlavə üzərində yuyulmayan rənglə çap olunmuş məlumatlar və istehsal müəssisəsinin mal nişanı olan ipək lent də tikilir.

Qadın xəz geyimləri markalanarkən lazımi məlumatlar əks olunmuş yarlıq məmulatın ilgəyinin kənarına və ya əgər asılqanı varsa, oraya bərkidilir. İstehsal müəssisəsinin mal nişanı təsvir olunmuş ipək lent isə daxili cibin bir tərəfinə tikilir. Göstərilən markalanmadan əlavə olaraq, hər bir xəzdə məhsulun ölçüsü, boyu, sortu, növü və qüsurları, qiyməti və istehsal tarixi (ay və ilin son iki rəqəmi olmaqla) göstərilməklə ipək nəzarət yarlığı olmalıdır. Nəzarət yarlığı isə ticarət nişanının yanında tikilir.

Xəzdən olan baş geyimlərinin hər birinin astarına müəssisənin mal nişanı yuyulmayan boyalar vasitəsilə çap edilir. Lazımi məlumatları əks etdirən yarlıq isə məmulatın yan tərəfindən asılır. Mal yarlığından əlavə olaraq xəz baş geyiminin astar hissəsinə məmulatın ölçüsünü, sortunu, qrup nöqsanını, qiymətini, istehsal tarixini göstərən nəzarət etiketi bərkidilir.

Həmçinin, xəz bəzəklərinə asılmış yarlıqlarda da markalanmaya xas olan məlumatlar öz əksini tapmalıdır. Boyunluqların, manjetlərin, xəz bəzəklərinin materialının gön təbəqəsinə müəssisənin mal nişanını göstərən damğa vurulmalıdır.

Bəzi növ boyunluqların, manjet və xəz bəzəklərinin sahəsi damğa vurmağa imkan vermir, buna görə də bu tip məmulatlara üzərində istehsal müəssisəsinin mal nişanı göstərilən yarlıq asılır. [37]

Qadın xəz geyimləri standartların tələblərinə uyğun olaraq qablaşdırılmalıdır, çünki xəz məhsullarının keyfiyyəti düzgün qablaşdırmadan asılıdır.

Şəhərlərarası daşınma üçün nəzərdə tutulmuş xəz məmulatları daxilinə kağız serilmiş taxtadan hazırlanmış yeşiklərə və ya kartondan hazırlanmış qutulara qablaşdırılmalıdır. Şəhərdaxili daşınma zamanı isə xəz məmulatlarını çirklənmədən, nəmdən və digər xarici mühit amillərinin təsirindən qorumaq üçün yumşaq taralara qablaşdırırlar. Taralara qablaşdırılma vərəqəsi də yerləşdirilir. Bu vərəqədə məmulatın miqdarı, qablaşdırılma tarixi və s. məlumatlar öz əksini tapmalıdır.

Qiymətli xəz növlərindən hazırlanmış baş geyimlərinin hər biri üzərində firma nişanı olan müxtəlif karton qutulara qablaşdırılır. Digər xəz növlərindən istehsal olunmuş baş geyimləri isə yuvacıqları olan karton qutulara 2-3 ədəd olmaq şərtilə yığıla bilər. Ümumiyyətlə, baş geyimləri iç tərəfi yuxarı olmaqla qablaşdırılır.

Dəmir yolu və ya gəmilər vasitəsilə daşınacaq xəz məmulatları xüsusi təlimatlara uyğun olaraq qablaşdırılır.

Qadın xəz geyimləri hər biri ayrıca üzərində firma nişanı olan qutulara yerləşdirilir. Yarımaltolar, yarımşubalar isə karton qutulara 5 ədəddən çox olmamaq şərtilə yığılır.

Tülkü, Şimal tülkü, dələ xəzindən hazırlanmış qorjetlər ayrı-ayrı olmaqla karton qutulara qablaşdırılır.

Müxtəlif heyvan xəzlərindən hazırlanmış əlcəklər isə əvvəlcə cüt halda paketlərə yerləşdirilir, sonra isə karton qutulara yığılır.

Gümüşü-qara tülkü, Şimal tülkü, su samuru və digər dəyərli xəz növlərindən hazırlanmış məmulatlar karton və ya faner yeşiklərə qablaşdırılır. [16]

Şəhərdaxili daşıma zamanı xüsusi avadanlıqlarla təchiz olunmuş maşinlardan istifadə olunur. Son illərdə praktikada konteynerlərdə xəz məmulatlarının daşınması tətbiq edilir. Dəmir yolu, həmçinin, gəmilər vasitəsilə daşınacaq xəz məmulatları əvvəlcə qutulara və ya yeşiklərə qablaşdırılır, sonra konteynerlərə yerləşdirilir.

Xəz məmulatları təmiz, quru, yaxşı havalandırılan qapalı anbarlarda saxlanılmalıdır. Xəz məmulatları saxlanılan yerin temperaturu 0°C - 8°C arasında və nisbi rütubəti isə 40-65% olmalıdır.

Xəz geyimləri polietilen torbalar keçirilmiş halda asılqanlarda saxlanılmalıdır. Boyunluqlar rəflərdə saxlanılır. Səliqəli şəkildə qatlanmış boyunluqlar rəflərə düzülür və üstdən kağızla örtülür. Bu cür paketlənmiş məhsulların arasındakı məsafə 15-20 sm olmalıdır. Xəzdən olan baş geyimləri qutulara yığılaraq hündürlüyü 2 m olan rəflərdə saxlanılır. Qorjetlər isə polietilen və ya kağız torbalar keçirilməklə asılmış vəziyyətdə saxlanılmalıdır.

Ümumiyyətlə, uzun müddətli saxlanma zamanı qadın xəz geyimlərinin müəyyən olunmuş vaxtlarda yerləri dəyişdirilməlidir.

Uzun müddətli saxlama zamanı xəz məmulatları dövrü olaraq (ən azı iki-üç həftədə bir dəfə) çeşidlənməlidir. Xəz məhsullarında güvə yaranmasının qarşısını almaq məqsədilə, onları müəyyən edilmiş müddətlərdə dərəcələrdə yoxlamaq lazımdır. Xüsusilə yaz və yay aylarında məhsulları diqqətlə yoxlamaq lazımdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Qadın xəz geyimləri sırasına müxtəlif növdə geyimlər və bəzək təyinatlı məhsullar daxildir. Xəz geyimlərinin istehsalına sərf olunan xəz yarımfabrikatları həm vəhşi heyvanlardan, həm də ev heyvanlarından əldə olunur. İstehlak bazarına daxil olan hər bir qadın xəz geyimi standartların tələblərinə uyğun olmalıdır. Xəz geyimlərinin keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə onların istehsalı zamanı istifadə olunan xəz yarımfabrikatlarının keyfiyyətindən asılıdır. Xəz yarımfabrikatlarında hər hansı bir nöqsan olduğu zaman, simmetrikliyi pozmaq şərtlə aradan qaldırılmalıdır.

Qadın xəz geyimləri yüksək istilik saxlama xassəsinə, utilitar və fiziki-mexaniki xassələrə, sürtünməyə, geyilməyə, əyilmələrə qarşı davamlılığa, həmçinin estetik xassələrə malikdir. Xəz geyimlərini digər geyimlərdən fərqləndirən əsas cəhərlərdən biri də xidmət müddətinin daha uzun olmasıdır.

Qadın xəz geyimlərinin istehsalına sərf edilən xəz-dərilər əsasən təbii mənşəlidir. Belə xəzlərin tük örtüyünün yumşaqlığı, hündürlüyü, sıxlığı, yoğunluğu, parlaqlığı, gön qatı ilə əlaqəsi digərlərindən daha yüksək qiymətləndirilir.

Xəz geyimlərinin xassələrinin qiymətləndirilməsi üçün orqanoleptik və laboratoriya metodlarından istifadə olunur. Orqanoleptik metodun üstünlüyü sadə olması və göstəricilərin tez bir zamanda qiymətləndirilməsidir. Xəz geyimlərinin göstəricilərini orqanoleptik üsulla qiymətləndirə bilmədikdə, laboratoriya metodundan istifadə olunur. Laboratoriya metodu ilə qadın xəz geyimlərinin qiymətləndirilməsi zamanı müxtəlif cihazlardan, kimyəvi reaktivlərdən istifadə olunur.

Qadın xəz geyimlərinin keyfiyyətli şəkildə qalmasına markalanma, qablaşdırılma, saxlanılma və daşınma amilləri kömək edir.

Qadın xəz geyimlərinin saxlanılması prosesi də digər geyimlərdən olduqca fərqlidir. Bu qrupa daxil olan məmulatların saxlanılması zamanı temperaturun 0°C - 8°C , nisbi rütubətin 40-65% aralığında olması tələb olunur.

Magistr dissertasiyasının mövzusunə uyğun olaraq və bütün qeyd edilənləri nəzərə alaraq, aşağıdakı təklifləri verməyi məqsədə uyğun hesab edirəm:

1) Respublika ərazisində 2013-2017-ci illər ərzində xəz və xəz məmulatlarının pərakəndə ticarət dövriyyəsindən əldə edilən gəlir bunu göstərir ki, ölkədə xəz məmulatlarının istehsalına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ölkə ərazisində qüvvədə olan standartlara cavab verən xəz məhsulları istehsal edən müəssisələrin tikilməsinə şərait yaradılmalıdır. Bununla yerli, ucuz və keyfiyyətli xəz geyimlərinin istehsalının təməli qoyulmuş olar.

2) Ölkəmizə idxal edilən qadın xəz geyimlərinin keyfiyyət qiymətləndirilməsi əsasən orqanoleptik metodla qiymətləndirilir, lakin bəzən bu metod kifayət etmir və müxtəlif sınaqların aparılması zərurəti yaranır. Buna görə də, ölkə ərazisində müasir texnologiyaya uyğun avadanlıqlarla təchiz edilmiş laboratoriyaların sayının artırılması məqsədəuyğundur.

3) Azərbaycanda qışın çox sərt keçmədiyini nəzərə alaraq, nisbətən yüngül qadın xəz geyimlərinin ölkəyə idxal olunması daha sərfəlidir.

4) Mağazalarda satılan qadın xəz geyimlərinin növləri azlıq təşkil edir, bu da alıcıların istədikləri növdə xəz geyimlərini almasına maneə törədir. Ona görə də, ölkəmizə müxtəlif növlərdə, cürbəcür çeşidlərdə və fərqli rənglərdə qadın xəz geyimlərinin idxal olunması nəzərə alınmalıdır.

5) Xaricdən ölkəmizə gətirilmiş xəz geyimlərinin qeyri-peşəkar ekspertlər tərəfindən orqanoleptik yoxlanması zamanı bəzi nöqsanlar nəzərə alınmır. Nəticədə qısa müddət ərzində istehlakçının istifadəsi zamanı həmin nöqsan üzə çıxır. Bu zaman xəz geyiminin qaytarılmasının və dəyişdirilməsinin mümkün olmaması ilə bağlı olaraq istehlakçı hüquqları pozulmuş olur. İstehlakçı hüquqlarının qorunması baxımından müvafiq təşkilatların bu məsələ üzrə müəyyən tədbirlər görməsi məqsədəuyğundur.

6) Ölkəmizdə gəmiricilər qrupuna mənsub olan xəzlik heyvanların yetişdirilməsi üçün əlverişli şərait mövcuddur. Həmçinin gəmiricilər qrupuna daxil olan heyvanların xəz-dəriləri yerli xəz istehsalı üçün sərfəlidir. Bu məsələ diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

7) Respublika ərazisində qoyunçuluq təsərrüfatı günü-gündən inkişaf edir. Bu baxımdan zərif yunlu qoyun cinslərinin bəslənməsi həm iqtisadiyyatımıza kömək edə

bilər, həm də xəz xammalının tədarükü daha da təkmilləşər.

8) Müasir dəblə ayaqlaşan və istehlakçıların tələbatına uyğun olan qadın xəz geyimlərinin ölkə ərazisində istehsalı və xaricdən idxalı diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Statistik məlumat bazası.
2. Həsənov Ə.P., Abbasov V.M., Həsənov A.H., Gön-ayaqqabı və xəz malları əmtəəşünaslığı, Bakı, “Maarif”, 1999.
3. Həsənov Ə.P., Həsənov N.N., Nəsirova Z.H. və başqaları, İstehlak mallarının estetikası, Bakı, “İqtisad Universiteti”, 2014, 543 s.
4. Həsənov Ə.P., Nəsirova Z.H. və başqaları, İstehlak mallarının ekspertizasının nəzəri əsasları, Bakı, 2003, 444 s.
5. Həsənov Ə.P., Nuriyev D.Ə., Həsənov N.N., Osmanov T.R. və başqaları, Qeyri-ərzaq mallarının ekspertizası, I və II hissə, Bakı, “Çaşıoğlu”, 2006.
6. Həsənov Ə.P., Osmanov T.R., Nəsirova Z.H., Həsənov N.N. və başqaları, Qeyri ərzaq mallarının ekspertizasının nəzəri əsasları, Bakı, “İqtisad universiteti”, 2010, 514 s.
7. Həsənov Ə.P., Paşayev B.S., Ayaqqabı, qalantereya və xəz mallarının keyfiyyət ekspertizası, Bakı, “Təhsil”, 2006, 318 s.
8. Аронина Ю. Н., Технология выделки и крашения меха, Москва, 1986, 144 с.
9. Аронина Ю.Н., Технология меха, Москва, 1948.
10. Байбокова Л.И., Фебаева Н.И., Товароведение обувных и пушно-меховых товаров, Киев, 1990, 350 с.
11. Беседин А.Н., Гонцов Ш.К., Товароведение пушно-меховых товаров, Москва, “Экономика”, 1983.
12. Беседин А.Н., Каспарьянц С.А., Игнатенко В.Б., Товароведение и экспертиза меховых товаров, Москва, 2007, 208 с.
13. Брун В., Тильке М., История костюма от древности до нового времени, Москва, 1995.
14. Волошко Н.И., Эстетика и дизайн товаров, Москва, 2008, 256 с.
15. Головтеева А. А., Купили Д. А., Санкин Л. Б, Лабораторный практикум

по химии и технологии кожи и меха, Москва, 1987, 312 с.

16. Гончарова О.В., Гончарова С.В., Товароведение и экспертиза пушно-меховых изделий, Омск, 2012, 574 с.
17. Демина И.Г., Кожа и меха в одежде и быту, Минск, 2000, 496 с.
18. Дудникова Г.П., История костюма, Ростов, “Феникс”, 2003.
19. Ипатко Л.И., Зайченко Е.А., Ассортимент и экспертиза пушно-меховых полуфабрикатов, Красноярск, 2005, 107 с.
20. Исарев В.И., Эстетика и дизайн непродовольственных товаров, Москва, 2004.
21. Казанцева Н.С., Товароведение непродовольственных товаров, Москва, 2008.
22. Кутюшев В.С., Скорняжное производство, Москва, 1989, 224 с.
23. Лебенгарц З.Я., Пушно-меховое сырье, Москва, 1969.
24. Линь В. В., Обработка кожи и меха, Москва, 2006, 384 с.
25. Николаева М.А., Товарная экспертиза, Москва, 1998.
26. Остащенко Л.С., Товароведение обуви и пушно-меховых товаров, Москва, Экономика, 1990, 272 с.
27. Островская А.В., Абдуллин И.Ш., Шагивалиева Р.Р., Химия и технология кожи и меха, Казань, 2006, 139 с.
28. Петрова И.Н., Багрикова С.В., Товароведение и экспертиза в таможенном деле, Санкт-Петербург, 2008, 430 с.
29. Савостицкий Н.А., Амирова Э.К., Материаловедение швейного производства, Москва, 2002, 240 с.
30. Смотрова Н.А., Изделия из меха, Санкт-Петербург, 2003, 64 с.
31. Сыцко В.Е., Товароведение непродовольственных товаров, Минск, 2005.
32. Федосеев В.Ф., Пушно-меховое сырье, Москва, 1936.
33. Фирсова Н.М., Выделка меха, овчин и кожи, “Феникс”, 2007, 346 с.
34. Царева В.Н., Товароведение пушно-мехового сырья и готовой продукции, Москва, 1974, 350 с.
35. Чечеткина Н.М., Путилина Т.И., Экспертиза товаров, Москва, 2000.

36. Щепел А.Ф., Товароведение и экспертиза пушно-меховых товаров, Ростов, 2005.
37. Эткин Я.С., Товароведение пушно-мехового сырья и готовой продукции, Москва, 1990, 368 с.
38. Bayramova A.S., “Qadın xəz geyimlərinin istehsalında istifadə edilən xammalın təsnifatı və xüsusiyyətləri”, Magistrantların XIX Respublika Elmi konfransının materialları III hissə, Sumqayıt, 2019.
39. Bayramova A.S., “Qadın xəz geyimlərinin ekoloji göstəriciləri”, Magistrantların XX Respublika Elmi konfransının materialları, Sumqayıt, 2020.

XÜLASƏ

Magistr dissertasiyası istehlak bazarına daxil olan qadın xəz geyimlərinin istehlak xassələri və keyfiyyətinin gömrük ekspertizasına həsr olunmuşdur.

Dissertasiya işində qadın xəz geyimlərinə qoyulan müxtəlif istehlak tələbləri nəzərdən keçirilmiş və xəz geyimlərinin keyfiyyətlərinin formalaşmasında istehlak xassələrinin rolu müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın tədqiqat hissəsində qadın xəz geyimlərinin bəzi istehlak xassələrinin ekspertiza metodları öz əksini tapmışdır. İşin sonunda aparılan təhlillər əsasında əldə edilmiş nəticələr ümumiləşdirilmiş və dissertasiya mövzusunə uyğun səmərəli təkliflər verilmişdir.

SUMMARY

The master's dissertation is devoted to the customs examination of quality and consumer properties of women's fur garments, entering the consumer market.

In the dissertation work, various consumer requirements for women's fur garments were considered and the role of consumer properties in shaping quality of fur garments.

In the research part of dissertation, the methods of examining some consumer properties of women's fur garments are reflected. At the end of the work, the results obtained on the basis of the analysis are summarized and productive proposals on the topic of the dissertation were given.

РЕЗЮМЕ

Магистерская работа посвящена таможенной экспертизе качества и потребительских свойств женской меховой одежды, входящей на потребительский рынок.

В диссертационной работе рассмотрены различные потребительские требования к женской меховой одежде и определена роль потребительских свойств в формировании качества меховой одежды. Исследовательская часть диссертации отражает методы изучения некоторых потребительских свойств женской меховой одежды.

В конце работы обобщены результаты, полученные на основе проведённого анализа, и даны практические предложения по теме диссертации.